

HIRİSTİYAN HACI AMPULLALARI VE MUSKA/AMULET OLARAK KULLANILMASI

CHRISTIAN PILGRIM AMPULLAE AND THEIR FUNCTIONS AS AMULETS

AZİZE UYGUN

DOÇ. DR., SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

DİNLER TARİHİ ANABİLİM DALI

ASSOC. PROF. DR., SULEYMAN DEMİREL UNIVERSITY, FACULTY OF THEOLOGY

DEPARTMENT OF HISTORY OF RELIGIONS

ISPARTA, TURKEY

azizeuygun@sdu.edu.tr

 <http://orcid.org/0000-0003-4287-7700>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1638363>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

12 Şubat / February 2025

Kabul Tarihi / Accepted

16 Haziran / July 2025

Yayın Tarihi / Published

Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Haziran / June

Atıf / Cite as: Uygun, Azize, "Hristiyan Hacı Ampullaları ve Muska/Amulet Olarak Kullanılması [Christian Pilgrim Ampullae and Their Functions as Amulets]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 12/1 (Haziran/June 2025): 49-79.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Lisans / License: Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) /Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyyatdergisi@kilis.edu.tr

HIRİSTİYAN HACI AMPULLALARI VE MUSKA/AMULET OLARAK KULLANILMASI

Öz

Ampulla, hacılar tarafından kutsal mekanlardan (locus sanctus) alınan kutsal sıvı ve maddelerin (su, yağ, toprak vb.) taşınması ve saklanması için kullanılan taşıyabilir birkaç santimlik küçük şişelerdir. Hacı şişeleri olarak da isimlendirilen bu kaplar kutsanan yağları korumak için nispeten çok daha ucuz maddeler olan kil, metal, cam, kurşun, pişmiş toprak veya gümüşten yapılmıştır. Ampullalar şehitlerin mezarları da dahil olmak üzere farklı kutsal mekanlarda yaygın olarak kullanılmıştır. İlk ne zaman ortaya çıktıkları tespit edilemese de Hristiyanlıkta 4. yüzyıl gibi erken Hristiyanlık döneminden itibaren görülmeye başladığı anlaşılmaktadır. Ampullalar sadece fiziksel objeler olmaktan öte Hristiyan hacıların dini ve manevi yolculuklarının bir hatırası olması açısından değerli objeler olup hacıların kutsal mekanlarda edindikleri deneyimleri ve inançlarını günlük hayatlarına taşımalarına yardımcı olmuştur. Ampullalar zamanla Hristiyan ritüel ve inanç sistemlerinin bir parçası olarak hem dini hem de büyüsel bağlamlarda anlam kazanarak dindar hacılar tarafından boynun etrafına ve kalbin üzerine takılarak muska ve koruyucu, şifa verici tılsım olarak da kullanılmışlardır. Ampullaların tamamen muska amacıyla üretildiğini ve ziyarete gelen hacılara bu amaçla satıldığını ifade eden görüşler de bulunmaktadır. İçlerinde kutsal maddeler barındıran ampullaların dış yüzeylerinde ise İsa ve aziz figürleri, haç sembolü gibi daha başka ikonografik sembollere yer verilmiştir. Benzer şekilde, muskalar da koruyucu ve şifa verici amaçlarla kullanılan nesneler olup, ampullalardan farklı olarak genellikle parşömen, kağıt veya levhalar üzerine yazılmış dualar, kutsal metinler, Esmâü'l-Hüsna gibi kutsal isimler ya da belirli sembolik figürlerle hazırlanmıştır. Her iki nesne de insan bedeniyle doğrudan temas ettirilerek veya kıyafetlere iliştilerilerek taşınmış, böylece bireylerin sürekli olarak kutsal güçlerin koruması altında kalması amaçlanmıştır. Makalede ilk olarak Hristiyanlıkta ampullaların bir hac objesi olarak tarihsel bağlamı ve hacıların dini deneyimlerinde ampullanın rolü ele alınmıştır. Ardından malzeme, tasarım ve ikonografik özellikleri detaylandırılarak, bu nesnelerin üretim ve kullanımlarındaki çeşitlilik incelenmiştir. Sonrasında ampullaların kiliseler için ekonomik ve pratik değerleri üzerinde durulmuş ve üretilmelerinin bir amacının da ticari pazarı karşılamak olduğu ortaya konulmuştur. Öyle ki ampullalar gibi hacı hediyelik eşyaları hacıların dönüş yolculuklarında hatıra olarak satın aldıkları ve kiliselerin kasasına ciddi miktarlarda para aktardıkları ürünlerdir. Dolayısıyla, hac ibadeti kiliseler için mali açıdan kazançlı bir faaliyet olmuş ve kilisenin gelirini önemli ölçüde artırmıştır. Son olarak da ampullaların kötü ruhlardan korunmak, hastalıklardan şifa bulmak ve kutsal gücü üzerinde taşımak amacıyla bir tür muska olarak işlev görmeleri üzerine durulmuştur. Özellikle kutsal sıvılarla dolu olan ampullalar, bu sıvıların şifa verici ve koruyucu güçlere sahip olduğu inancıyla inanamlar tarafından üzerlerinde taşınmıştır. Bu bölümün daha iyi anlaşılabilmesi için havas ve büyü kitaplarına atıflar yapılarak konu analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın en önemli amacı ampullaları tanıyarak, ampullalar ile muskaların koruma ve şifa sağlama amacıyla kullanılan nesneler olarak benzer işlevlerinin olduğunu ortaya koymaktır. Her ikisi de insanların fiziksel ve manevi zararları önlemek ya da iyileştirmek amacıyla başvurduğu tılsımlı araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma ampullaların dinsel hacı objeleri olarak kullanılmasının yanında Hristiyan hacıların ve inanamların muskalar gibi olağanüstü güçlerinin olduğuna inanma eğilimini de ortaya koymaktadır. Araştırma, bu tür objelere yüklenen büyüsel anlamlarla bireylerin bu inançlara karşı duyduğu zafiyeti ve ampullaların bu bağlamda yalnızca dini birer hatıra olmaktan öte, inanç temelli anlamlarla donatılmaya elverişli olduğunu göstermeyi

de hedeflemektedir. Ayrıca ampullaların dini, sosyal, ekonomik ve büyüsel işlevlerinin analizleri yapılarak dönemin dini, manevi ve toplumsal yapısını anlamaya katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Ampullalarla ilgili araştırmalar genellikle arkeoloji ve sanat tarihçileri tarafından ampullaların fiziksel özellikleri üzerine yapılmış olup ampulların muska özellikleri üzerine Dinler Tarihi disiplini bağlamında herhangi bir çalışmayla karşılaşılmamıştır. Hazırlanan bu çalışmayla alandaki eksikliğin giderilmesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hristiyanlık, Hac, Ampulla, Muska.

CHRISTIAN PILGRIM AMPULLAE AND THEIR FUNCTIONS AS AMULETS

Abstract

The ampulla is a small, portable bottle, typically a few centimeters in diameter, that was used by pilgrims to carry and store holy substances such as water, oil, and soil taken from sacred sites (locus sanctus). Also called pilgrim bottles, these containers were made of relatively cheaper materials such as clay, metal, glass, lead, terracotta or silver to preserve the blessed oils. The ampullae was widely used in various holy places, including the tombs of martyrs. Although it is not known when they first appeared, it is understood that they started to be seen in Christianity as early as the 4th century. More than just physical objects, ampullae were valuable objects in terms of being a memory of the religious and spiritual journeys of Christian pilgrims, and helped pilgrims to carry the experiences and beliefs they gained in holy places into their daily lives. Over time, ampullae acquired significance in both religious and magical contexts, becoming a part of Christian ritual and belief systems. They were often worn around the neck or over the heart by pilgrims, serving as amulets or talismanic objects believed to provide protection and healing. Some sources also suggest that certain ampullae were produced specifically as amulets and sold to visiting pilgrims for this purpose. On the outer surfaces of ampullae, which contain sacred substances, there are other iconographic symbols such as Jesus and saint figures and the cross symbol. Similarly, amulets are objects used for protective and healing purposes and, unlike ampullae, they are generally prepared with prayers, sacred texts, sacred names such as the Esmā'ul-Husnā written on parchment, paper or tablets or with certain symbolic figures. Both objects were carried by direct contact with the human body or by attaching them to clothing, thus aiming to keep individuals constantly under the protection of sacred powers. This article first examines the historical background of ampullae as pilgrimage objects in Christianity and explores their role in the religious experiences of pilgrims. It then analyzes their material composition, design, and iconographic features, highlighting the diversity in their production and usage. Then, the economic and practical values of ampullae for churches are emphasized and it is revealed that one of the purposes of their production is to meet the commercial market. In fact, pilgrim souvenirs such as ampullae were products that pilgrims bought as souvenirs on their return journeys and transferred significant amounts of money to the church coffers. Therefore, the pilgrimage was a financially profitable activity for churches and significantly increased the income of the church. Finally, it was emphasized that ampullae functioned as a kind of amulet to protect against evil spirits, to heal from illnesses and to carry sacred power. In particular, ampullae filled with sacred fluids were carried by believers with the belief that these fluids had healing and protective powers. In order to better understand this section, references were made to havas and magic books and an attempt was made to analyze the subject. The most important aim of this study is to identify ampullae and to reveal that ampullae and amulets have similar functions as objects

used for protection and healing. Both appear as talismanic tools that people resort to in order to prevent or heal physical and spiritual harm. This study reveals the tendency of Christian pilgrims and believers to believe that ampullae had extraordinary powers as amulets, in addition to their use as religious pilgrimage objects. The study also aims to show the vulnerability of individuals to these beliefs with the magical meanings attributed to such objects, and that ampullae are more than just religious souvenirs in this context, and are suitable for being equipped with belief-based meanings. In addition, the study contributes to understanding the religious, spiritual, and socio-economic structure of the period by analyzing the multifaceted roles of ampullae. While prior research on ampullae has mainly focused on their physical characteristics, often by archaeologists and art historians, no comprehensive study has examined their amuletic qualities within the discipline of History of Religions. It is expected that this research will address this gap in the literature.

Keywords: History of Religions, Christianity, Pilgrimage, Ampulla, Amulet.

GİRİŞ

Ampullalar, Hristiyan hacılar tarafından kutsal mekanlardan getirilen genellikle kutsal yağ, su veya toprak gibi nesneleri muhafaza etmek için metal veya pişmiş topraktan yapılmış,¹ kutsal yerlerin yakınında veya yanında bulundurulmuş portatif kap olarak kullanılmak üzere üretilmiş çoğu birkaç santimlik şişelerdir. Ampullanın çok farklı renk ve şekilleri bulunmaktadır.²

“Ampulla” terimi, Latince’de “şişe” veya “şişe biçiminde, şişeye benzeyen” anlamına gelmekte olup genellikle kutsal yağları ve suları taşımak için³⁴ kullanılan kaplar olarak bilinirler. Amphora⁵ denilen iki kulplu küpten daha küçük küresel şişelerdir.⁶ Bu terim katakomplarda bulunan kil, metal veya cam kaplar için de kullanılmıştır. Muhtemelen ölümlerin bedenlerini yağlamak için kullanılan yağ veya parfümün kalan kısmını saklamak amacıyla kullanılmışlardır. Ampullaların üzerine genellikle mezarından alındığı şehidin veya azizin bazı görüntü veya sembolleri basılmış ve hatıra olarak

¹ Ayşe Aydın, *Lahit Formundaki Rölikler* (Antalya: İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2011), 29, 31; Jan Winfried Geisbusch, *Awkward Objects: Relics, the Making of Religious Meaning, and the Limits of Control in the Information Age* (London: University College London, PhD., 2008), 50.

² John W. Hayes, *The Athenian Agora, Roman Pottery: Fine-Ware Imports* (New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens Princeton, 2008), 115-117.

³ M. A. Beckmann, “New Catholic Encyclopedia”, *Ampullae*, ed. Berard L. Marthaler (Washington, D.C.: For The Catholic University of America Press, 2003), 1/366; Lale Doğer - Ceylan Borstlap, *Bizans Özel Sayısı*, “Rölikler Kültünde Şifanın Tatlı Kokusu Üzerine: Parfümlü Yağ Kandilleri, Kutsal myron ve Myroblüt Azizler”, *Art-Sanat* 20 (2023), 104, 106; Max Ritter, *Zwischen Glaube und Geld: zur Ökonomie des byzantinischen Pilgerwesens (4.-12. Jh.)* (Mainz: Verlag des Römisch-Germanistischen Zentralmuseums, 2019), 111-112.

⁴ Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 111-112.

⁵ Amphoralarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Yusuf Sezgin vd., *İzmir Arkeoloji Müzesi Ticari Amphoraları* (İstanbul: Ege Yayınları, 2022).

⁶ Beckmann, “New Catholic Encyclopedia”, 1/366; Doğer - Borstlap, *Bizans Özel Sayısı*, 104, 106.

üzerleri belirli kutsal yerlerin tasvir edildiği resimlerle süslenmiştir. Bazı şişelerin üzerinde ise ampullanın içinde ne olduğunu veya ampullaları edinen hacıların ziyaret ettiği yerleri ifade eden yazıtlara yer verilmiştir.⁷ Ampullalar özellikle Anadolu, Mısır ve Kutsal Topraklardaki hac alanlarıyla ilişkilendirilmiştir. Anadolu, Kudüs, Canterbury (İngiltere) veya Santiago de Compostela'daki (İspanya) kutsal mekanlardan alınarak evlere taşınmışlardır.⁸ Ampullalar dini ritüellerde veya kutsal mekanlarda kullanılan önemli nesneler olarak görülmüş ve bazen de kutsal emanetlerin (relik)⁹ saklanması veya taşınması için özel olarak tasarlanmışlardır.

Araştırmalar, ampullaların yoğun olarak Anadolu'da bulunmasından yola çıkarak, burada üretiminin gerçekleştirilmiş olabileceği görüşündedir. Antiokheia buluntuları ise Kuzey Suriye'de de üretimin olabileceğine işaret eder. Özellikle Geç Antik Dönem hac merkezleri olan Kal'at Seman (Aziz Simeon Manastırı) ve Resafa (Sergiapolis), ampulla üretimi için olası merkezlerdir.¹⁰ Anadolu'da ampullaların yapım yerleri kesin olarak belirlenememekle birlikte büyük bir bölümünün Efes'te yapılan ampulla çalışmalarıyla kentte üretimin gerçekleştirildiği kabul edilmiştir. Anadolu ampullalarının burada üretildiği ve dış piyasaya satıldığı da görüşler arasında yer almıştır.¹¹ Ayrıca, Anadolu'daki ilk yedi kutsal kilisenin bulunduğu kentlerde de üretimlerin yapılmış olabileceği düşünülmektedir.¹²

Ampullaların ilk olarak 4. yüzyılda ortaya çıktığını, 5 ve 6. yüzyıllarda ise yaygınlaştığını ifade edenler¹³ yanında ortaya çıkışını 5-7. yüzyıllar arasına tarihlendirenler de bulunmaktadır.¹⁴ Elde bulunan en erken tarihli ilk

⁷ Beckmann, "New Catholic Encyclopedia", 1/366.

⁸ E. D. McShane, "Marmoutier, Abbey of", *An Encyclopedia of Religion*, ed. Vergilius Ferm (New York: New York the Philosophical Library, ts.), 18; Katja Boertjes, "The Reconquered Jerusalem Represented Tradition and Renewal on Pilgrimage Ampullae from the Crusader Period", *The Imagined and Real Jerusalem in Art and Architecture*, ed. Jeroen Goudeau vd. (Leiden: Brill, 2015), 171; Tümay Hazinedar Coşkun, "Bizans'ta Eulogia Olgusuna Manisa Müzesi Pişmiş Toprak Ampullalarıyla Bir Bakış", *Sanat Tarihi Yıllığı / Journal of Art History* 0/0 (30 Mayıs 2025), 7.

⁹ "Geride bırakılan nesneler", "kalıntılar" veya "geride kalanlar" anlamına gelen bu kelime bir azizin, bir kutsal kişinin kalıntısına yani cesedine ve bunlara temas etmiş objelere işaret eder. Azize Uygun, *Hiristiyanlıkta Kutsal Nesneler (Relikler)* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020); F. Chiovaro, "Relics", *New Catholic Encyclopedia* (Washington D.C.: McGraw-Hill, 1967), 12/234; Wilfrid Bonser, "The Cult of Relics in the Middle Ages", *Folklore* 73/4 (Winter 1962), 234.

¹⁰ William Anderson, "An Archaeology of Late Antique Pilgrim Flasks", *Anatolian Studies* 54 (2004), 80; Murat Tosun, "Mardin Müzesi'nden İki Pişmiş Toprak Ampulla", *Humanitas* 10/19 (2022), 300.

¹¹ Tosun, "Mardin Müzesi'nden İki Pişmiş Toprak Ampulla", 300; Ayşe Aydın, "İzmir Arkeoloji Müzesi ile Tarih ve Sanat Müzesi'nde Bulunan Ampullalar", *OLBA* 23 (2015), 489; Hüseyin Metin, "An Ampulla of Saint Menas from Dara (Anastasiopolis)", *Art-Sanat* 0/23 (31 Ocak 2025), 65.

¹² Murat Tosun çalışmasında, kazılar sonucu ampulla buluntularına rastlanan merkezlerin isimlerini geniş bir liste halinde yer vermiştir. Detaylı bilgi için bk. Tosun, "Mardin Müzesi'nden İki Pişmiş Toprak Ampulla", 300-301.

¹³ Celal Şimşek - Bahadır Duman, "Laodikeia'da Bulunan Ampullalar", *OLBA* 15 (2007), 83; Ayşe Aydın, "Marmaris Müzesi'ndeki Ampullalar", *OLBA*, ed. Serra Durugönlü vd. (Mersin: Kaam Yayınları, 2013), XXI/445.

¹⁴ Aydın, "İzmir Arkeoloji Müzesi", 490; Gülgün Köroğlu, "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Gün Işığ-

iki ampulla ise 6. yüzyıldan kalmadır. Birinin üzerinde Meryem ve İsa'nın figürleri, diğerinde ise Mısırlı bir Roma askeri olduğu söylenen Aziz Menas'ın (284-305/311) figürü yer almaktadır.¹⁵

Hacı ampullaları genellikle kutsal su kaynaklarındaki suları ya da azizler gibi kutsal şahsiyetlerin mezarlarındaki kandillerin yağını ve yağa dokunarak kutsallaştığına inanılan maddeyi koymak amacıyla yapılmışlardır. Bu özelliğinden dolayı hacıların kutsal mekanlardan memleketlerine taşıdıkları ampullaların kutsayıcı, kötülüklerden koruyucu, şifa verici özelliğinin olduğuna inanılmış ve muska/amulet olarak kullanılmışlardır.¹⁶ Ampullaları, Geç Antik Dönemde Asya'da yapılan diğer çanak çömlek türlerinden ayıran özelliği ampullalara kutsallık atfedilmesidir. Kutsallaştırılan ampullaların üzerindeki işaretlerin, resim ve yazıların profilaktik (koruyucu) bazı yararlı özelliklere sahip olduğu düşünülmüştür.¹⁷ Erken Hristiyan dünyasında hac ibadetinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ampullalardan günümüze kadar gelebilen örnekleri Louvre (Paris)¹⁸, MET (New York)¹⁹, British Museum (Londra)²⁰ başta olmak üzere çeşitli müzelerde sergilenmektedir.

Konuyla ilgili literatür taraması sonucunda Dinler Tarihi alanında ve Hristiyanlıkla ilgili araştırmalar arasında ampullalar ve ampullaların muska/amulet olarak kullanılmalarına yönelik herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte Arkeoloji ve Sanat Tarihi alanlarında Ayşe Aydın'ın "İzmir Arkeoloji Müzesi ile Tarih ve Sanat Müzesi'nde Bulunan Ampullalar", "Marmaris Müzesi'ndeki Ampullalar" ve "Aziz Konon Tasvirli Bir Menas Ampullası" isimli çalışmaları, Gülgün Köroğlu'nun "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Gün Işığına Çıkarılan Aziz Menas Tasvirli Hacı Şişesi", Murat Tosun'un Mardin Müzesi'nden İki Pişmiş Toprak Ampulla" şeklindeki makale çalışmaları bulunmakta olup bu çalışmalar daha çok müzelerdeki ampulla örneklerinden hareketle ampullaların sanatsal ve fiziksel özelliklerine odaklanmıştır.²¹

Bu çalışmayla ampullaların dini, sosyal, ekonomik ve büyüsel işlevlerinin analizleri yapılarak dönemin dini, manevi ve toplumsal yapısını anlamaya katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Özellikle ampullaların bir tür muska

na Çıkarılan Aziz Menas Tasvirli Hacı Şişesi", *Seleucia* 1 (2011), 84.

¹⁵ L. Y. Rahmani, "Two Early Christian Ampullae", *Israel Exploration Journal* 16/1 (1966), 74; Ayşe Aydın, "Aziz Konon Tasvirli Bir Menas Ampullası", *Adalya* 18 (Haziran 2015), 285-302.

¹⁶ Aydın, "İzmir Arkeoloji Müzesi", 489.

¹⁷ Anderson, "An Archaeology of Late", 90; Rahmani, "Two Early Christian Ampullae", 72; Doğer - Borstlap, *Bizans Özel Sayısı*, 105.

¹⁸ "Collections", *Louvre* (Erişim 27 Kasım 2024).

¹⁹ "Ampulla", *The Met* (Erişim 27 Kasım 2024).

²⁰ "Collection", *The British Museum* (Erişim 27 Kasım 2024).

²¹ Aydın, "İzmir Arkeoloji Müzesi", 489; Köroğlu, "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Gün Işığına Çıkarılan Aziz Menas Tasvirli Hacı Şişesi"; Aydın, "Marmaris Müzesi'ndeki Ampullalar"; Aydın, "Menas Ampullası"; Tosun, "Mardin Müzesi'nden İki Pişmiş Toprak Ampulla"; Şimşek - Duman, "Laodikeiada Bulunan Ampullalar".

olarak kullanımı, inanç ile pratiğin nasıl iç içe geçtiğini göstermesi açısından Dinler Tarihi'ne özgün bir katkı sunacaktır. Erken Hristiyanlık döneminde ortaya çıkan ampullaların çeşitliliği ve bolluğu, bir açıdan Hristiyanlık tarihine ve dini pratiklere ışık tutmak için değerli bir kaynaktır.

1. Hristiyanlıkta Hacı Objeleri ve Bir Hacı Objesi Olarak Ampulla

Haccın kökenlerinin Hristiyanlık ve İslam'dan çok öncesine dayandığı ve kökeninin çok eskilere uzandığı kaynaklarda gösterilmiştir. MÖ 3. bin-yılda Sumer Kralı Gudea'nın, tanrıça Nanshe'nin kutsal alanına yaptığı yolculuk, bilinen en erken örneklerdendir. Mısır'da Yeni Krallık döneminde Abydos'taki Osiris festivali ve Deir-el-Bahari'deki şifa merkezlerine hac ziyaretleri yapıldığı düşünülmektedir. Anadolu'da ise MÖ 2. binyılda, Hititler döneminde hac yaygın olup, kraliyet ailesi büyük festivaller kapsamında kutsal yerlere ritüel amaçlı yolculuklar gerçekleştirmiştir.²²

Erken Hristiyanlık ve Bizans döneminde Anadolu, Hristiyan dünyasının en yoğun hac merkezlerinin bulunduğu kutsal bir coğrafya haline gelmiştir. Bu süreçte öne çıkan başlıca hac yerleri arasında Efes (Selçuk, Ayasuluk, Aziz Yuhanna bazilikası, Panaya Kapulu 'Meryem Ana Evi' ve Yedi Uyurlar Mağarası),²³ Chonai (Honaz, Denizli, Başmelek Mikael'e adanmış bazilika), Euchaita (Çorum, Aziz Theodoros'un mezarı), Nicaea (İznik),²⁴ Myra (Demre, Aziz Nikolaus kilisesi),²⁵ Olimpos Dağı (Mysia, Manisa, Balıkesir, Çanak-kale civarları), Euchania (muhtemelen Amasya çevresi) ve Caesarea (Kayseri, Aziz Basil şapeli)²⁶ şeklindeki sekiz yer Ortaçağ Anadolu'da en önemli kutsal hac merkezleri gibi görünmektedir. Pisidia Antokheia, (Isparta, Yalvaç) Paulus Bazilikası²⁷ da hac merkezlerindendir. Bu yerler, yüksek rütbeli kişilerin bile uzak mesafelerden gelmesine neden olan tanınmış bir ruhani sermayeye sahiptir. Bunların yanında, genellikle yerel önemi olan küçük hac yerleri de bulunmaktadır.²⁸ Laodikeia, Pergamon,²⁹ ve havari Pavlus'un doğum yeri olan Tarsus sembolik önemiyle ziyaret edilmiştir.³⁰ Hierapolis'te (Denizli) yer alan Aziz Philippus'un mezarı da erken dönemden itibaren bir hac yeri

²² Jaś Elsner - Ian Rutherford (ed.), *Pilgrimage in Graeco-Roman & Early Christian Antiquity: Seeing the Gods* (Oxford ; New York: Oxford University Press, 2005), 10,23.

²³ Despoina Ariantzi vd., *Für Seelenheil und Lebensglück 1* (Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2018), 163-165; Clive Foss, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), 146-148.

²⁴ Clive Foss, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor", 132-139.

²⁵ Ariantzi vd., *Für Seelenheil und Lebensglück 1*, 166; Clive Foss, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor", 132-147.

²⁶ Clive Foss, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor", 132-142.

²⁷ Serap Ünal - Kübra Karataş, "Pisidia Antiokeia'da Geç Antik Dönem Dükkanları'nda Ele Geçen Pişmiş Toprak Kaplar Üzerine Değerlendirme", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, (16 Aralık 2024), 264.

²⁸ Clive Foss, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor", 132,142.

²⁹ Clive Foss, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor", 134,138.

³⁰ Clive Foss, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor", 134,139.

olarak anılmıştır.³¹ Efes yakınlarında bulunan Gallesion Dağı, 11. yüzyılda Styliat Lazaros'un etkisiyle yoğun şekilde ziyaret edilmiş ve "yaşayan aziz" kültü etrafında şekillenmiştir.³² Silifke, İsauryadaki Azize Thekla ve Alahan Türbeleri gibi yerler de hac mekanları arasında yer almaktadır. Silifke yakınlarındaki Kal'at Seman ise erken dönem kadın azizlerinden Azize Thekla'nın türbesiyle özellikle kadın hacılar tarafından ziyaret edilmiştir.³³

Hristiyanlıkta hac, inanç ve bağlılığın derin bir ifadesi olarak büyük bir öneme sahiptir. Hac yolculukları erken kilise döneminde dindar bir Hristiyan'ın hayatının bir parçası olmuştur. Hacıların kutsal yolculukları, sadece ruhsal bir deneyim değil, aynı zamanda çeşitli dini objelerle de anlam kazanmıştır. Bu objeler, hacıların manevi bağlantılarını güçlendirmelerine yardımcı olmuş ve hac deneyimlerinin somut bir ifadesi olarak hizmet etmiştir. Orta Çağ, kutsal mekanlardan getirilen objelere sembolik anlamlar yüklemenin en yaygın olduğu dönemdir.³⁴ Dinsel hediyeelik eşyalar arasında hacı ampullaları, kutsal yağlar, kutsal emanetler kabul edilen azizlere ait kemikler veya kutsal mekanlardan alınan topraklar vb bulunmaktadır. Özellikle papalık otoritesinin yükselişiyle, bu hediyeelikler dini otoritelerin ekonomik kaynaklarının bir parçası haline gelmiştir.³⁵

Orta Çağ'da çok sayıda insanının hac yerlerini ziyaret etmek için sürekli hareket halinde oldukları görülür. Yolculuklar genellikle uzun ve zorlu bir süreci gerektirmekle birlikte, makul miktarda servetin yanında zihinsel ve fiziksel dayanıklılık da isteyen bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Çağ'da Hristiyan bir hacıyı tanımanın yolu hacının üzerindeki kendine özgü cüppesi, şapkası, sopası ve yolculuğun sembolü olarak taktığı hacı rozetidir.³⁶ Hac yolculuğu genellikle zorlu ve pahalı olduğundan, gezginler kutsal topraklardan aldıkları kutsamanın anılarını eve götürmek istemişlerdir. Hristiyanlarda kutsal emanetlere saygı duyma arzusuyla birlikte onlara sahip olma, kutsal mekanın veya bedeninin bir parçasını eve götürme dürtüsü de oluşmuştur.³⁷ Kutsal kalıntılarla temas ettirildikten sonra toplanan yağlar ve sular bezlerle temas ettirilmiş (brandea) veya ampullalarda şişelenip hediyeelik eşya olarak dağıtılmıştır.³⁸ Buralardan alınan hediyeler ziyaret edilen kutsal mekan-

³¹ Ariantzi vd., *Für Seelenheil und Lebensglück* 1, 163.

³² Ariantzi vd., *Für Seelenheil und Lebensglück* 1, 165.

³³ Clive Foss, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor", 129,134,139.

³⁴ Aydın, "Marmaris Müzesi'ndeki Ampullalar", XXI/439.

³⁵ Patrick Geary, *Living with the Dead in the Middle Ages* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1994), 200,201.

³⁶ Cornelia Oefelein, "The Signs-and Bells-of Mass Pilgrimage", *Presenting the Past Central Issues in Medieval and Early Modern Studies Across the Disciplines*, ed. Nancy van Deusen - Leonard Michael Koff (Leiden-Boston: Brill, 2012), 3/239.

³⁷ Robert A. Scott, *Miracle Cures, Saints, Pilgrimage, and the Healing Powers of Belief*, (Berkeley Los Angeles London: University of California Press, 2010), 40.

³⁸ Kurt Weitzmann, *The Late Roman World*, "The Late Roman World", *The Metropolitan Museum of*

larla bağ kurma, dönüş yolunda koruma sağlama ve manevi değerleri taşıyabilir hale getirme amacına hizmet etmiştir. Ampullanın dışında hac objeleri arasında işlevleri ve sembolik anlamları bakımından öne çıkan başka objeler de bulunmaktadır. Bunlar, hacılar tarafından kutsal bir mekanı ziyaret ettiklerini göstermek amacıyla kullanılan genellikle metalden yapılan hacı rozetleri (Pilgrim Badges),³⁹ kutsal suyu saklamak ve taşımak için kullanılan küçük kutsal su şişeleri (Holy Water Flasks),⁴⁰ aziz kalıntılarını veya kutsal nesneleri saklamak amacıyla kullanılan kolye şeklindeki küçük kaplar olan relik kolyeler (Reliquary Pendants),⁴¹ Kudüs gibi kutsal yerlerden alınan toprakları taşıyan küçük bez torbalar (Holy Soil Pouches), hacıların parmaklarına taktığı kutsal mekanlardan satın aldıkları genellikle üzerinde dini semboller bulunan hacı yüzükleri (Pilgrim Rings) gibi objelerdir.⁴²

Hacı rozetleri ve ampullalar genellikle ucuz, seri üretim nesneleri olup azizlerin türbeleri gibi kutsal mekanlarda kutsanarak yarı kutsal veya kutsanmış nesneler statüsünü elde etmişlerdir. Bu şekilde rozet ve ampullalara, azizin ve kutsal mekanın thaumaturjik (büyüsel) gücünün hapsedilerek hacının, şifalı gücü türbeden uzağa taşınmasına imkan verdiğine inanılmıştır.⁴³ Ampullaların kutsallığının bir sonucu olarak Hıristiyan dindarlar tarafından ampullalara özellikle hastalıkları tedavi ettiği üzerine mucizeler de atfedilmiştir.⁴⁴ Ampullalar zamanla kutsal topraklardan edinilen kutsal emanetlerin yanında “passion” (İsa’nın Çilesi)’in kutsal emanetlerini de taşıyan kaplar haline gelmişlerdir.⁴⁵

Geniş bir coğrafyaya yayılan ve genellikle kutsal sıvı ve kokulu relik kandillerinin yağı ile dolu olan ampullaların içerisinde az da olsa farklı maddeler de karşımıza çıkmaktadır. Özellikle yeraltı mezarlarında bulunan ampullaların birçoğunun içinde kan olduğu düşünülen koyu kırmızı bir çökelti ve bazı kemik parçaları tespit edilmiştir.⁴⁶ Bunlardan biri olan Sant Pere de Cas-

Art Bulletin, New Series 35/2 (Autumn 1977), 85.

³⁹ Timothy B. Riordan, “To Excite the Devotion of the Catholics”: The Use and Meaning of Catholic Religious Medals in the Colonial Period”, *Historical Archaeology* 49/4 (2015), 72.

⁴⁰ Anderson, “An Archaeology of Late”, 90.

⁴¹ Diana Webb, *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West* (London and New York: I.B.Tauris, 2001), 14.

⁴² Oeefelein, “The Signs-and Bells”; Alice-Mary Talbot, “Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts”, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), 153-173; “The Routledge Encyclopedia of Ancient Mediterranean Religions”, *Pilgrimage*, ed. Eric Orlin (New York and London: Routledge, 2016); Karl Sandin, “Liturgy, Pilgrimage, and Devotion in Byzantine Objects”, *Bulletin of the Detroit Institute of Arts* 67/4 (1993), 46-56; Linda Kay Davidson - David Gitlitz, “Pilgrimage From the Ganges to Graceland An Encyclopedia”, *Canterbury (Kent, England)* (Santa Barbara, California: ABC Clio, 2002); Anderson, “An Archaeology of Late”; Webb, *Pilgrims and Pilgrimage*, 14.

⁴³ Roberta Gilchrist, “The Materiality of Magic: The Ritual Lives of People and Things”, *Sacred Heritage: Monastic Archaeology, Identities, Beliefs* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 131.

⁴⁴ Boertjes, “The Reconquered Jerusalem”, 183; Gary Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2010), 22.

⁴⁵ Halil İnalcık, “Selim I”, *The Encyclopaedia of Islam*, ed. C.E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1997), 9/18.

⁴⁶ Katherine Storm Hindley, *Textual Magic: Charms and Written Amulets in Medieval England* (Chicago and London: University of Chicago Press, 2023), 54; Gilchrist, “The Materiality of Magic”, 131;

serres Manastırı (İspanya) ampullasının içine kutsal kemiğin yerleştirilmesi için alt kısmından delinmiş ve kilisenin sunağına yerleştirilmiştir.⁴⁷ 8. yüzyıldan kalma bir el yazısında, küçük bir ampullanın İsa'nın kanını içerdiği belirtilmiştir.⁴⁸ Yine Aziz Thomas Becket'in Canterbury'deki türbesinde geç Orta Çağ döneminde popüler olan Aziz Becket ampullalarının azizin 'kutsal kanı' ve suyun bir karışımını içerdiği iddia edilmiştir. York Minster'daki Saint William (Ö. 1154) kült alanında ise azizin bedeninden çıktığına inanılan kutsal suyun İngiliz hacılara dağıtıldığına dair kayıtlar mevcuttur.⁴⁹

Cleveland Sanat Müzesi'ndeki altıncı veya yedinci yüzyıldan kalma bir ampullanın üzerindeki yazıtta ampullanın içindeki maddenin "hayat ağacının yağı" olduğu yazılmış ve üzeri çarmıha gerilme ve yükseliş resimleriyle süslenmiştir.⁵⁰ "Hayat Ağacı", Kitab-ı Mukaddes'te bahsedilen ve cennet bahçesinde bulunan efsanevi bir ağaç olarak tarif edilir.⁵¹ İsa'nın öğretileri ve Hristiyanlık inancına göre, bu ağaç ölümsüzlük ve cennetin sembolüdür. Geleneksel Hristiyan inancı, genellikle hayat ağacını "çarmıh ağacı" olarak adlandırılan ağaçla ilişkilendirmiştir. Bazıları için "Hayat Ağacı" terimi, İsa'nın çarmıha gerildiği ve ölümünün ardından yeniden hayata döndüğü ağaçla özdeşleştirilmiştir.⁵²

2. Hacı Ampullalarının Fiziksel Özellikleri

Ampullaların değerli içeriklerinin yanı sıra üzerlerinde tasvir edilen resimler de önemli bir rol oynamıştır. Ampullalar genellikle yapıldığı kutsal mekanın topoğrafyasını çağrıştıran resimlerle⁵³ veya mekanla ilişkilendirilen

M. A. Beckmann, "New Catholic Encyclopedia", *Ampullae*, ed. Berard L. Marthaler (Washington, D.C.: For The Catholic University of America Press, 2003), 1/366; Lawrence S. Cunningham, *A Brief History of Saints* (UK: Blackwell Publishing, 2005), 18.

⁴⁷ Lily Arad, "The Holy Land Ampulla of Sant Pere de Casseres - A Liturgical and Art-Historical Interpretation", *Miscellanea Litiürgica Catalana* 1 (2007), 60-61.

⁴⁸ Julia M. H. Smith, "Relics An Evolving Tradition in Latin Christianity", *Saints and Sacred Matter The Cult of Relics in Byzantium and Beyond*, ed. Cynthia Hahn - Holger A. Klein (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University, 2015), 190.

⁴⁹ Paul A. Brazinski - Allegra R. P. Fryxell, "The Smell of Relics: Authenticating Saintly Bones and the Role of Scent in the Sensory Experience of Medieval Christian Veneration", *Papers from the Institute of Archaeology* 23(1)/11 (2013), 8; Gilchrist, "The Materiality of Magic", 131.

⁵⁰ Cleveland Sanat Müzesinde, MS 6. yüzyıla ait çarmıha gerilme ve göğe yükseliş sahnelerinin yer aldığı kalay-kurşun alaşımlı hacı ampullasının resimleri bulunmaktadır. Erik Thuno vd., "Reliquaries and the Cult of Relics in Late Antiquity", *The Routledge Handbook of Early Christian Art* (London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2018), 162.

⁵¹ Yar. 2:9.

⁵² Tomasz Borowski - Christopher Gerrard, "Constructing Identity in the Middle Ages", *Speculum* 92/4 (Ekim 2017), 1086; Holger A. Klein, "Sacred Things and Holy Bodies: Collecting Relics from Late Antiquity to the Early Renaissance", *Treasures of Heaven: Saints, Relics, and Devotion in Medieval Europe*, ed. Martina Bagnoli vd. (New Haven and London: Yale University Press, 2011), 57; Boertjes, "The Reconquered Jerusalem", 183.

⁵³ Klein, "Sacred Things", 57.

azizlerin, kutsal şahısların ya da İsa'nın hayatından sahnelerle süslenmiştir.⁵⁴ Ampullaların ikonografisi yalnızca kutsal içerikleri değil, aynı zamanda hacının o yerde yaşadığı benzersiz deneyimi de vurgulama özelliğine sahiptir.

Ampullaların bir yerde üretilmeye başlamasında azizin ölmesi sonucunda kültürünün oluşması etkili olmuştur. Örneğin Başpiskopos Thomas Becket'in (c. 1118-1170) Canterbury Katedrali'nde öldürülmesi, kısa sürede oldukça önemli bir kültür ortaya çıkmasına ve ardından önemli sayıda ampullanın üretilmesine neden olmuştur. Becket'in öldürülmesinden dolayı ampullalarının çoğunluğunun bir yüzünde zırhlı üç şövalyenin başpiskoposa saldırdığı sahne, diğer yüzünde ise başpiskoposun şehitlik sahnesi yer almıştır.⁵⁵

Ampullalar kutsanan yağları korumak için ucuz maddeler olan kil, metal, cam,⁵⁶ kurşun, pişmiş toprak veya gümüşten yapılmışlar ve şehitlerin mezarları da dahil olmak üzere farklı kutsal mekanlarda yaygın olarak kullanılmışlardır. Ampullaların çoğu yarı düz kenarlı bir gövdeye sahip olup⁵⁷ iki kulplu ve genellikle çok işlevsel olarak tasarlanmışlardır. Böylece sadece kutsal suları veya yağları bir hac bölgesinden almakla kalmazlar, aynı zamanda bir "hatıra kalıntısı" ve muska olarak boyna asılabilir veya takılabilirler.⁵⁸ Genel olarak ampullaların yapılış şekillerinin 1. Tip ve 2. Tip olarak gruplandırıldığı görülmektedir.⁵⁹

Biçimsel olarak ampullalarla, yassı oval ve yassı yuvarlak gövdeli olmak üzere iki ana formda karşılaşılmaktadır.⁶⁰ Yassı oval gövdeli olanlar genellikle Anadolu ve Suriye kökenliyen⁶¹ Aziz Menas tasvirleri taşıyan yassı yuvarlak gövdeliler, Mareitos'taki hac merkezinde üretilmiş ve Akdeniz'e yayılmıştır. Pişmiş toprak ampullaların üretim yerleri ve tekniklerine dair bilgiler sınırlı kalmaktadır.⁶² Aşağıda yer alan Anadolu, Suriye ve Aziz Menas tasvirli örneklerde ampullaların formları daha açık bir şekilde görülebilmektedir.

⁵⁴ "The Routledge Encyclopedia", 727; Hayes, *The Athenian Agora*, 1117; Beckmann, "New Catholic Encyclopedia", 1/366.

⁵⁵ Pam J. Crabtree, *Medieval Archaeology an Encyclopedia* (New York and London: New York University Garland Publishing, Inc., 2001), 367.

⁵⁶ Beckmann, "New Catholic Encyclopedia", 1/366.

⁵⁷ Brazinski - Fryxell, "The Smell of Relics", 7.

⁵⁸ Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, 70.

⁵⁹ Aydın, "Marmaris Müzesi'ndeki Ampullalar", XXI/440; Celal Şimşek - Bahadır Duman, "Lykos Laodikeiası'ndan Bir Grup Yerel Üretim Kandil", *OLBA*, ed. Serra Durugönül vd. (Mersin: Kaam Yayınları, 2013), XXI/74.

⁶⁰ Şimşek - Duman, "Laodikeia'da Bulunan Ampullalar", 77.

⁶¹ Aydın, "Marmaris Müzesi'ndeki Ampullalar", XXI/439.

⁶² Tosun, "Mardin Müzesi'nden İki Pişmiş Toprak Ampulla", 299.

Şekil 1 Manisa Müzesi'nden pişmiş toprak ampulla (Envanter No: 11467, Y: 7,2 cm/AÇ: 2,3 cm). Kaynak: Tümay Hazinedar Coşkun, "Bizans'ta Eulogia Olgusuna Manisa Müzesi Pişmiş Toprak Ampullalarıyla Bir Bakış," Sanat Tarihi Yıllığı – Journal of Art History (2025): 1-16.⁶³

Şekil 2 Aziz Sergios Ampullası (6. yy), kurşun alaşımı, 9.1 x 6.6 x 1.8 cm, Resafa (Suriye). Walters Sanat Müzesi, Baltimore (Envanter No: 55.105). Kaynak: Treasures of Heaven, Columbia University.

Şekil 3 Aziz Menas Hacı Matarası (6.-7. yy), Pişmiş Toprak, 10.1 x 8.9 cm, Abu Mina, (Mısır). Ön ve arka yüzde kollarını açmış Menas figürü ve yanlarda develer yer almaktadır. British Museum, Londra (Envanter No: 1875,1012.16). Kaynak: British Museum Dijital Koleksiyonu.

⁶³ Hazinedar Coşkun, "Bizans'ta Eulogia Olgusuna Manisa Müzesi Pişmiş Toprak Ampullalarıyla Bir Bakış", 8.

Şekil 3'te görüldüğü üzere Aziz Menas'ı tasvir eden neredeyse her ampulla, ayaklarının dibinde secde halinde yatan iki deve arasında duran azizin standartlaştırılmış bir görüntüsüne sahiptir. Efsaneye göre mucizevi bir şekilde Aziz Menas'ın naaşını taşıyan develer çölde durup hareket etmeyi reddetmişler ve azizin naaşı oraya gömülmüştür. Zamanla bu mekan kut-sallaştırılarak Menas'ın türbesinin gelişmesine ve kutsal bir pınarın ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁶⁴

Ampullaların çoğunluğu, Aziz Menas'ın mezarından Abū Mīnā'daki kazılarda ortaya çıkarılanlar gibi kil kalıplar kullanılarak üretilmiş ve küçük, kabaca yapılmış mütevazı tasarımları ile nispeten seri ölçekli üretime olanak sağlamışlardır. Azizin mezarının yakınındaki kaynaktan gelen suyla dolu ampullalar Mısır'da ve Hıristiyan dünyasının birçok bölgesinde yaygın olarak hacılara dağıtılmış veya satılmışlardır.⁶⁵ 4 ve 7. yüzyıllar arasında hacılara, Aziz Menas'ın türbesinden alınan yağ ve suyla dolu toplu üretilen ampullalar verildiği kaydedilmiştir.⁶⁶ Aziz Menas'ın ünlü hacı şişeleri olan ampullalar azizin kült alanı olan İskenderiye, Mısır yakınlarındaki Abu Mina'dan getirilmiş ve hacılar tarafından Avrupa'ya taşınmıştır.⁶⁷ Ebu Mina'nın dışındaki ampullalar ise İsrail'deki kazılardan anlaşıldığına göre genellikle Levant'ta⁶⁸ üretilmişlerdir.⁶⁹

3. Ampullaların Dini, Ekonomik ve Çok Yönlü İşlevleri

Hediyelik hacı eşyalarının üretilmesi ve satılması uygulaması 6. yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaşmıştır. Dini objeler olmalarına rağmen ampullaların üretilmesinin bir amacı da ticari pazarı karşılamaktır. 5 ve 6. yüzyıllarda hacı akınının artmaya devam etmesiyle, hacıların hac mekânından orijinal kalıntıları götürmesini engellemek amacıyla insan yapımı hacı hatıraları üretme çözümü ortaya çıkmıştır. Ampullaların genellikle kalıplar aracılığıyla nispeten hızlı bir şekilde üretilmesi kopyalarının yapılmasını mümkün kılmıştır. Özellikle Kudüs'ten gelen insan yapımı hediyeliklerin miktarı ve çeşitliliği oldukça fazladır. Bunlar arasında madalyonlar, buhur-danlar, sürahiler, küçük şişeler, mücevherler gibi birçok eşya yer almakta-

⁶⁴ Jennifer Cromwell, "‘Camel, O Camel, Come and Fetch and Carry’: on Two Camels", *Petrie Museum of Egyptian Archaeology*, ed. Alice Stevenson (UK: UCL Press, 2015), 98; Aydın, "Menas Ampullası", 290.

⁶⁵ Fr. Tados Yacoub Malaty, *Dictionary of Church Terms* (Alexandria Egypt: St. George's Coptic Orthodox Church Sporting, 1992), "Ampulla", 11.

⁶⁶ Geisbusch, *Awkward Objects*, 50; Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 116-117.

⁶⁷ Beckmann, "New Catholic Encyclopedia", 1/366.

⁶⁸ Levant bölgesi, günümüz Filistin, Mısır, Lübnan, Suriye, Türkiye ve Yunanistan topraklarını kapsamaktadır. Bkz. Halit Ahmet Çiftçi, *Levant'ın Kutsal Kişileri ve Mekanları* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023), 13.

⁶⁹ Borowski - Gerrard, "Constructing Identity", 1082.

dır.⁷⁰ Hac ampullaları, “kutsanmış hatıra” anlamına gelen “eulogia” ile birleştirildiği için bu kategori içinde özel bir grup oluşturmuştur. Eulogia yerlerin, insanların ve nesnelerin kutsallığının ve kutsal gücünün dokunarak aktarılabilceği inancına dayanmaktadır.⁷¹ Eulogia kelimesi başlangıçta litürjik bir terim iken zamanla kutsal toprak, su, yağ, kumaş gibi objeleri ifade eder hale gelmiştir. Bu tür hatıralar, özellikle Kudüs, Efes ve Roma gibi büyük hac merkezlerinde yaygınlaşmıştır.⁷² Ampullaların ve eulogiaların ekonomik işlevi, hacıları kutsal alana bağış yapmaya teşvik etmek veya yapılan bağışa bir karşılık sunmak olarak yorumlanmıştır. Boşken değeri az olan bu kapların, kutsal madde ile doldurulduklarında değerinin artacağına inanılmıştır.⁷³

Eulogia üretimi genellikle kutsal mekâna bağlı bir grup tarafından organize edilmiştir.⁷⁴ Üretim faaliyetleri çoğu zaman belirli dönemlerde yoğunlaşmış özellikle büyük dini festivaller sırasında kitlesel üretime geçilmiştir. Eulogialar bazı durumlarda kilise personeli veya manastır görevlileri tarafından hazırlanırken, bazı örneklerde yerel zanaatkârların sürece dahil olduğu görülmektedir. Bu kapların üretimi genellikle hac merkezlerinde organize edilmiş ve manastır atölyeleri bu işlevi üstlenmiştir. Kapların kutsal yere özgü ikonografisi, hacının nereleri ziyaret ettiğini belgelemiş ve o mekâna olan bağlılığını göstermiştir.⁷⁵

Hac merkezlerinde ekonomik faaliyetler yürütölmüş, yıllık pazarlar, misafirhaneler ve bağış mekanizmalarıyla gelir sağlanmıştır. Ayrıca, komşu kutsal mekânlarla zengin hacıları çekme amacıyla rekabet edilmiş, bu rekabet kilise hiyerarşisinde prestij ve yükselme fırsatlarına da dönüşmüştür. Bizans hac merkezleri, dini otoritelerin yönettiği ancak ekonomik mantıkla işleyen bütöncöl kurumlar olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶

Hacılar büyük miktarlarda üretilen ampullaları kutsal su veya türbelerdeki kandillerde kullanılan yağla, hatta Kudüs’teki ve diğer yerlerden, özellikle Mısır’daki Menas’ın veya Suriye’deki Sergios’un türbelerinden gelen toprakla doldurarak evlerine taşımışlardır.⁷⁷

Hacılar gidecekleri yere vardıklarında, türbeden kendilerine bir ampulla, hacı rozeti, kutsal kalıntı (relik) veya kutsanmış bir çeşmeden doldurulmuş kutsal su şişesi gibi yolculuklarını başarıyla tamamladıklarına dair bir ha-

⁷⁰ Boertjes, “The Reconquered Jerusalem”, 169-170.

⁷¹ Boertjes, “The Reconquered Jerusalem”, 169-170.

⁷² Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 105,136.

⁷³ Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 136, 189.

⁷⁴ Anderson, “An Archaeology of Late”, 90.

⁷⁵ Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 120-125.

⁷⁶ Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 189-190.

⁷⁷ “The Routledge Encyclopedia”, 727.

tırlatıcı hatıra objesi satın almışlardır. Kalıntılar ve hediyeelik eşyalar vücuda yakın bir şekilde tutulmuş veya boyna asılmış ve birçok hacı rozeti dış giysilere, özellikle de şapkalarla takılmıştır.⁷⁸ Hacı rozetini şapkaya takmanın ilginç yanı, onu herkesin görebileceği bir yer olmasıdır. Çünkü rozet veya satın alınan ampulla gibi bir hatıra olmadan hacıların kutsal mekanlarda bulunduklarına dair görünür bir kanıt bulunmamaktadır.⁷⁹ Bu sebepten dolayı hacı rozetlerinin kek gibi satıldığı ifade edilmiştir. Öyle ki İsviçre manastırının iki haftada 130.000 adet rozet sattığı kaydedilmiştir. Regensburg'daki başka bir kiliseye giden ve rozetlerin hepsinin satıldığını gören hacıların ağladığı ve eve eli boş dönmek zorunda kaldıklarından bahsedilir.⁸⁰

Tarihçiler Orta Çağ'da kiliselerin, yaygın bir şekilde hacılara pazarlanan ampulla ve rozetlerden nasıl çıkar sağladığını ortaya koymuşlardır.⁸¹ 1400'lü yıllara gelindiğinde Avrupada yaklaşık 1500 kadar mabet bulunmaktadır⁸² ve 1392'de Münih gibi küçük bir şehre her gün ortalama 40.000, 1450'de ise Roma'nın kapılarından 1 milyondan fazla hacının girdiği ifade edilmektedir. Bu rakamlar hac ibadetinin ne kadar yaygın olduğunu ve Kilise'nin bu yoğunluktan nasıl faydalandığını göstermektedir. Bazı hac yerleri, yılda 100.000'den fazla hacı rozeti ve diğer hediyeelik eşyalar satarak kilisenin gelirine önemli katkılarda bulunmuştur.⁸³ Ampulla gibi hediyeelik eşyalar, hacıların dönüş yolculuklarında hatıra olarak satın aldıkları ve kiliselerin kasasına ciddi miktarlarda para aktaran ürünlerdir. Dolayısıyla, hac ibadeti kiliseler için mali açıdan kazançlı bir faaliyet olmuş ve kilisenin gelirini önemli ölçüde artırmıştır.⁸⁴ 1220 yılına ait kayıtlar, Canterbury Katedrali'ne hediyelerin katkısının toplam gelirinin neredeyse üçte ikisini oluşturduğunu göstermektedir. 1275'te ise Canterbury Katedrali'nin mali faaliyetlerinin merkezini kalıntıların oluşturduğu ifade edilmiştir.⁸⁵ Hacı objelerinin satışından elde edilen paralar kutsal mekanın tadilatı gibi farklı amaçlar için de kullanılmıştır. Örneğin, Paris'in dışındaki Saint-Denis Kilisesi ziyaretçilerle o kadar dolup taşmıştır ki genişletilmesi gerekmiş ve elde edilen gelirden harcanmıştır.⁸⁶

⁷⁸ Oefelein, "The Signs-and Bells", 3/239; J. Crabtree, *Medieval Archaeology an Encyclopedia*, 368.

⁷⁹ Bart Holterman, *Pilgrimages in Images Early Sixteenth-Century Views of the Holy Land with Pilgrims' Portraits as Part of the Commemoration of the Jerusalem Pilgrimage in Germany* (UK: University of York, 2013), 28; Geoffrey Chaucer, *The Canterbury Tales* (UK: Viking, 2009), 50.

⁸⁰ Suzanne Evans, "The Scent of a Martyr", *Numen* 49/2 (2002), 201,202.

⁸¹ Ben Nilson, *Cathedral Shrines of Medieval England* (USA: The Boydell Press, 1998), 152; Brazinski - Fryxell, "The Smell of Relics", 10; Davidson - Gitlitz, "Pilgrimage From the Ganges", 516.

⁸² Cunningham, *A Brief History of Saints*, 49.

⁸³ Scott, *Miracle Cures*, 69.

⁸⁴ Robert B. Ekelund - Jr Robert F. Hebert, *Sacred Trust: The Medieval Church as an Economic Firm* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1996), 138.

⁸⁵ Scott, *Miracle Cures*, xx.

⁸⁶ Charles Freeman, *Holy Bones, Holy Dust, How Relics Shaped the History of Medieval Europe* (USA:

Diğer bir taraftan türbelerin bekçileri için hacı rozetlerini satmak, hem onarım yapmak için gerekli parayı toplamalarına hem de hacıların türbenin parçalarını yanlarında götürmek için azar azar ve taş taş parçalamalarını engelleyerek türbeleri iyi durumda tutmalarına yardımcı olmuştur.⁸⁷ Öyle ki türbe kalıntılarının yanında hacılar kutsal şahsın mezarının küçük parçalarını, oradan gizlice kaldırılan taş parçalarını veya mezar taşından kazınan tozun bir kısmını alarak küçük hacı çantalarında taşımışlardır.⁸⁸

Bizans'ta hac olgusu dini bir pratik olmanın ötesinde, ekonomik olarak işler bir sistem hâline gelmiştir. Hac mekânları iki temel kaynakla finanse edilmiştir. Hacıların tarafından yapılan bağışlar ve İmparatorluk ve aristokrasi tarafından yapılan resmi bağışlar. Hac rotalarının ve bağışların zamanla değişmesine rağmen, hac ekonomisinin temel yapısı 4. yüzyıldan 11.-12. yüzyıla kadar istikrarlı kalmıştır. Hac faaliyeti, sadece bireysel dindarlığın değil, aynı zamanda bölgesel ekonomilerin motor gücü olmuştur. Kudüs başta olmak üzere hac merkezleri, dönemsel olarak vergi, ticaret, bağış ve prestij yoluyla ciddi ekonomik etki üretmiştir.⁸⁹

4. Ampullaların Büyüsel Şifa ve Muska/Amulet Özellikleri

Hristiyanlıkta hediyeelik hacı eşyaları anımsatıcı olmanın dışında adak, ibadet ve muska şeklinde farklı anlam katmanlarını da bünyesinde barındırmışlardır.⁹⁰ Ampullaların hem şifa hem de seyahat koruması için hacı muskaları olarak kullanıldığı örnekler sıkça karşımıza çıkmaktadır.⁹¹ Ampullalar fiziksel iyileşmenin yanında kötü ruhları ve hastalıkları uzaklaştırmak için koruyucu bir muska olarak da kullanılmışlardır. Bu kullanım, erken Hristiyanlık dönemindeki hastalıkların genellikle manevi bir bağlamda ele alınmasıyla ilişkilendirilebilir.

4.1. Ampullaların Büyüsel Şifa Amaçlı Kullanılması

Altıncı ve yedinci yüzyıllarda Hristiyanların Kudüs'teki hac ziyaretinin ilk dönemine ait hac günlükleri herhangi bir kutsal emanetin, topraktaki tozun bile çok çeşitli faydalarının olduğunu anlatan ifadelerle yer vermiştir.⁹² Hı-

Yale University Press, 2012), 111.

⁸⁷ Georgia Frank, *The Memory of the Eyes, Pilgrims to Living Saints in Christian Late Antiquity* (Berkeley Los Angeles, London: University of California Press, 2000), 118.

⁸⁸ Julia M. H. Smith, "Portable Christianity: Relics in the Medieval West (c.700-1200)", *Proceedings of the British Academy* 181 (2010), 158; Beckmann, "New Catholic Encyclopedia", 1/348.

⁸⁹ Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 190-192.

⁹⁰ Anderson, "An Archaeology of Late", 80.

⁹¹ Dan Barag, "Glass Pilgrim Vessels from Jerusalem: Part 1", *Journal of Glass Studies* 12 (1970), 40, 45; Gary Vikan, "Two Byzantine Amuletic Armbands and the Group to Which They Belong", *The Journal of the Walters Art Gallery* 49/50 (1992 1991), 37.

⁹² Julia Oswald, *Themed Issue: Interiority and Alterity*, "The Reliquary Triptych, the Arms of Christ,

ristiyan hacılar için genellikle tabut lambasından ampullalara konulan yağ, myron yağı ve kutsal suyu içme uygulaması böbrek taşı, gıda zehirlenmesi veya su toplaması gibi iç sorunlar için sıklıkla tercih edilen bir yöntem olmuştur. Şiddetli boğaz ağrısı ve irin gibi rahatsızlıklar ise ampullaların içindeki yağla meshetme şeklinde tedavi edilmeye çalışılmıştır. Bunların yanında kronik öksürük, yüksek ateş, karaciğer sorunları, fitık ve bir kimseyi şeytan veya cinin ele geçirmesi gibi sorunların da meshedilerek veya bu yağın içilmesiyle tedavi edilebileceğine inanılmıştır.⁹³

Hacılar için iyileştirme yöntemini belirleyebilecek faktörler arasında azizin mezarının yeri ve tedavinin gömülmeden önce mi yoksa sonra mı yapıldığı hususu önemlidir. Hacılar için azizin cesedine, cenaze töreni sırasında veya gömülmeden önce veya tabutun içinde sergilenirken dokunmak, en iyi şifa yöntemi olarak görülmüştür.⁹⁴ Anlatılanlara göre Aegina'lı Athanasia'nın (yaklaşık 790-860) tabutuna yaklaşan hastalar felçli elini iyileştirmek için elini azizenin koltuk altına veya şişmiş gözlerini iyileştirmek için başlarını kalıntıların üzerine koymuşlardır. Bazen de bir kişinin azizi rüyasında görerek iyileştigiğine inanılmıştır. Başka bir örnekte ise hacılar, Stoudioslu Theodore'un (759-826) kalıntılarına doğrudan erişemedikleri için şifa amacıyla tabut lambasından akan yağı içmiş veya yağla kendilerini meshetmişlerdir. Oraya gelemeyen evdeki hastaya ise yağa batırılmış papirüs parçası ve ampullalar getirilmiştir.⁹⁵ Bu uygulama yatağa bağımlı olan ve hac yolculuğuna çıkamayanlar veya bazen erkek manastırındaki şifa tapınağına erişimi reddedilen kadınlar için yararlı bir yöntem olmuştur.

Kutsal kalıntılarla temas ettirilerek kutsallık kazandığına inanılan yağ⁹⁶ bu dönemde yenilebilen ve içilebilen bir kaynak olmuştur. Lambadan ve azizlerin beden kalıntılarından akan yağ, bir azizin kültürünün sürdürülmesi için elzemdir. Hacılar bazen de azizin kemikleri, kıyafetleri veya eşyalarıyla temas ederek kutsanmış yağa, myrona veya kutsal suya erişemezlerse, azizin beden kalıntılarından veya kıyafetlerinden parçalar alarak yanlarında götürmeyi tercih etmişlerdir. Kilise, zaman zaman azizin kıyafetinin kutsanmış hediyelik eşya/eulogia veya dini hatıralar olarak kullanılmak üzere kesilmesini onaylamıştır.⁹⁷ Selanik'li Theodora'nın (812-892) kalıntılarını bir yerden başka bir yere transfer eden rahiplerin bir tür muska olarak

and the Visual Language of the Relic Thesaurus ca. 1160", *Hortulus Journal* 14/1 (2017), 20; Gingras E. George, *Egeria: Diary of a Pilgrimage*, ed. Johannes Quasten - Walter J. Burghardt (New York: Newman Press, 1970).

⁹³ Kenneth L. Woodward, *Making Saints* (USA: A Touchstone Book, 1990), 50-59.

⁹⁴ Woodward, *Making Saints*, 59.

⁹⁵ Bonser, "The Cult of Relics", 254.

⁹⁶ Scott, *Miracle Cures*, 39.

⁹⁷ Constance Classen, *The Deepest Sense, A Cultural History of Touch* (USA: University of Illinois Press, 2012), 36.

yanlarında götürmek üzere Theodora'nın cenaze kıyafetinden küçük parçaları kestikleri anlatılır.⁹⁸ Ampullalar ve bir azizin giysisi hacıların türbeden hac yolculuklarının hatıraları olarak gelecekte ihtiyaç duymaları halinde kullanabilecekleri veya evde kalmaya zorlanan hasta arkadaşlarına ve akrabalarına götürebilecekleri eulogia türlerine örnektir.⁹⁹ Hayatta kalan birkaç ampulla üzerindeki deri kayış kalıntılarının hareketle dindar hacıların, kutsal yağın onlara Kudüs'ten ayrıldıktan çok sonra bile sağlık ve bedensel zarar ve hastalıklara karşı koruma sağlayacağı umuduyla bu nesneleri yolculuk sırasında boyunlarına taktıklarını göstermektedir.¹⁰⁰ Günümüz halk inançlarında da vefklerle (büyüsel kareler) oluşturulmuş muskaların ampullalar gibi koruyuculuğu ve verimliliği artırması için boyunlara takıldığı bahçelere ve evlere asılarak her çeşit büyüden korunmak için kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰¹

Yağ gibi bir azizin mezarına veya kutsal emanetine dokunan suyun da iyileştirici güçleri olduğuna ve mucizeler yarattığına inanılmıştır. Kutsal emanet suyunun en eski ve en yaygın bilinen örneklerinden biri, Canterbury'deki Aziz Thomas Becket'in (1118-1170) kanının iyice seyreltilmiş parçacıklarını içerdiğine inanılan sudur. Bu su, Aziz Thomas'ın bir veya iki damla kanının galonlarca suyla karıştırılmasıyla elde edilmiş ve ampullalara dökülerek hacılara dağıtılmıştır. Hacıların bu suyu ev ilaçları üretmek için suya ekleyerek kullandıklarından bahsedilir. Ayrıca kutsal suya ek olarak inananlar şifa vermesi amacıyla mabetten veya mabedin çevresinden toprak veya taş parçaları toplamışlar, bunları taşınabilir tılsımlar olarak kullanmışlardır.¹⁰² Ampullalar 14. yüzyılın başlarına kadar İngiltere'de en popüler hacı objeleri olmuştur. Canterbury ampullalarının üzerine genellikle "Thomas iyi hastaların en iyi doktorudur" metni yazılmış olup,¹⁰³ suyun şifalı özelliklerine özel olarak atıfta bulunulmuştur. Bu sudan içenler için "topallar yürüdü, sağır-lar duydu ve işlevsiz böbrekler, kalpler, mesaneler ve bağırsaklar azizin emriyle yeniden işlevlerine başladı" denilmektedir.¹⁰⁴

Benzer şekilde Aziz Menas kültü ampullasının da çok önemli iyileştirici bir boyutu olduğuna inanılmıştır. 363'ten 619'a kadar burası bir hürmet ve

⁹⁸ Talbot, "Pilgrimage to Healing Shrines", 162; Martina Bagnoli, "Dressing the Relics, Some Thoughts on the Custom of Relic Wrapping in Medieval Christianity", *Matter of Faith: An Interdisciplinary Study of Relics and Relic Veneration in the Medieval Period*, ed. James Robinson vd. (London: The British Museum, 2014), 104,105.

⁹⁹ Talbot, "Pilgrimage to Healing Shrines", 162.

¹⁰⁰ Klein, "Sacred Things", 57; Thuno vd., "Reliquaries and the Cult of Relics", 162.

¹⁰¹ Seyyid Süleyman el-Hüseynî, *Kenzü'l-Havâs ve Keyfiyet-i Celb ve Teshir*, 1 Cilt (İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1332), 1/165; Seyyid Süleyman el-Hüseynî, *Kenzü'l-Havâs ve Keyfiyet-i Celb ve Teshir*, 4 Cilt (İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1332), 4/82.

¹⁰² Geisbusch, *Awkward Objects*, 50.

¹⁰³ J. Crabtree, *Medieval Archaeology an Encyclopedia*, 367.

¹⁰⁴ Davidson - Gitlitz, "Pilgrimage From the Ganges", 80.

şifa yeri olarak görülmüştür. Ebu Mina'daki ana mihrabın altına konulan bir kapla hacılara satılan kutsal su ve tapınağın en kutsal yerlerindeki lambalardan sızan kutsal yağ damlaları toplanarak hacılar tarafından ampullaların içinde evlerine taşınmışlardır.¹⁰⁵ Bir Kıpti metni, İskenderiye'nin güneybatısındaki Aziz Menas tapınağında: *"Hacı, mezarın önüne bir lamba astı, gece gündüz yanıyordu ve hoş kokulu yağla doluydu. Ve herhangi biri bu lambanın yağını aldığı anda (...) ve hasta bir kişiyi bununla ovduğunda, hasta kişi çektiği dertten iyileşiyordu"* diyerek yapılan uygulamayı anlatmış ve bunun sahibine aktarabilecek olan muska benzeri bir güç olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁶

Çoğu Hristiyan mümin tarafından hacı ampullaların içindeki yağların tatlı bir kokuya sahip olduğu ve tek bir damlasıyla tüm hastalıkları tedavi etme özelliğine sahip olan kandil yağlarıyla doldurulduğuna inanılmıştır.¹⁰⁷ Hacılar hac sürecinde ampulla veya kutsanmasını istedikleri kaplarını kutsal mekanın zeminine bırakarak din adamının gelip myron yağı ve suları topluca kutsamasını beklemişlerdir. Hatta kimi zaman cenazelerini kutsanması için tabutlarıyla birlikte buralara getirdikleri anlaşılmaktadır. Örneğin, ampullaları Aziz Demetrios'un (270-?) vücudundan akan kutsal myron yağıyla doldurmak ve yanlarında götürmek için kutsal mekanı dolduran hacıların günlerce orada gecelediklerinden bahsedilmektedir.¹⁰⁸

Muska benzeri büyüsel uygulamalarda olduğu gibi şifa amaçlı kullanılan ampullalar, çoğunlukla dualarla birlikte uygulanmıştır. Mezmurlar 41:4'te yer alan Rabbim, bana merhamet et, beni iyileştir anlamındaki pasaj, ampullaların kullanıldığı ritüellerde okunan dualar arasındadır. Büyüsel uygulamalarda da kutsal metinlerin ve duaların okunması vazgeçilemez unsurlar arasında yer alır. Böylece şifa duaları eşliğinde ampullaların içindeki kutsal sıvı hasta bölgeye sürülür veya doğrudan içilerek ampullaların kutsal gücü, fiziksel ve manevi iyileşme ile birleştirilir. Bazen de hacılar tarafından şifa amacıyla azizin türbesindeki mumlardan çıkan balmumlarının çiğnendiği, yanmış fitillerin yenilerek kutsal madde tüketildiğine inanıldığı örnekler karşımıza çıkmaktadır. 12. yüzyıl piskoposu Lincoln'lü Aziz Hugh, Meddelli Meryem'in kol kemiğinden parçalar ısırdığı zaman şaşkınlıkla kendisine bakan kutsal emanetin koruyucularına, eğer evharistiya ayini sırasında Mesih'in bedenini yiyebiliyorsak, neden azizlerin kemiklerine de aynı şekilde davranmayalım dediği anlatılır.¹⁰⁹

Başka bir şifa elde etme örneğinde ise Birleşik Krallık'ta yer alan

¹⁰⁵ Brazinski - Fryxell, "The Smell of Relics", 8.

¹⁰⁶ Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, 13.

¹⁰⁷ Brazinski - Fryxell, "The Smell of Relics", 12; Doğer - Borstlap, *Bizans Özel Sayısı*, 106.

¹⁰⁸ Doğer - Borstlap, *Bizans Özel Sayısı*, 96.

¹⁰⁹ Hindley, *Textual Magic*, 54.

Walsingham'da hac ziyareti yapan kadınlar iyileşme amacıyla yutmak için, Meryem'in sütünün damladığı düşünülen süt mağarasından elde edilen kazıntılardan oluşturulan su ve Bakire sütü damlalarıyla dolu ampullaları satın almışlardır. Meryem'in sütünün toplanması ile ilgili hikayeler çoğu hastaları iyileştirme ve onları kurtarma üzerinedir. Kurtarma ve şifa örnekleri süt-le doğrudan temastan, özellikle de yutulmasından oluşmaktadır. Meryem'in sütünün şişesiyle pek çok insanın sağlığına kavuştuğuna inanılır.¹¹⁰

4.2. Ampullaların Muska/Amulet Amaçlı Kullanılması

Ampullalar Hristiyan dindar hacılar tarafından muska ve koruyucu tılsım olarak da kullanılmışlardır.¹¹¹ Hacılar özellikle kutsal mekânları ziyaret ettiklerinde ampullaları hatıra ve koruyucu tılsım olarak yanlarında taşımışlardır. Muskalar da nazardan, kötü ruhlardan ve çeşitli hastalıklardan koruması için taşınmış, özellikle doğum, yolculuk ve savaş gibi riskli durumlarda kullanımları yaygınlaşmıştır. Hem ampullalar hem de muskalar, dinî otoriteler tarafından kutsanarak veya belirli ritüeller eşliğinde hazırlanarak etkisi artırılmış ve bu yönüyle doğrudan kutsal güçlerle bağlantılı nesneler olarak görülmüştür.¹¹² Genellikle kutsal su, yağ ve toprak gibi maddeleri saklamak için kullanılan ampullaların içindeki bu maddelerin muskalar gibi mucizevi güçlere sahip olduğuna inanılmış ve kullanıldıklarında iyileştirici veya koruyucu etkilere sahip olabileceği düşünülmüştür.¹¹³

Muskalarda genellikle bir nesnenin üzerine yazılmış dualar, semboller veya koruyucu motiflerin¹¹⁴ yerini ampullanın üzerine yapılan tasvirler almıştır. Ampullaların üzerindeki ikonografik motifler yalnızca dekoratif unsurlar değil, aynı zamanda bu objelerin manevi gücünü pekiştiren ve onları taşıyan kişiyle kutsal olan arasında doğrudan bir bağ kuran unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Dua, sembol ve büyüsel motiflerden beklenen olağanüstü gücün, ampullalarda üzerine resmedilen kutsal kişilerden gelmesi beklenmiştir. Bir kilisenin avlusundan alınan bir taşın bile kutsal gücün aracılığıyla kendi başına bir kutsal emanet haline gelebileceğine ve orijina-

¹¹⁰ Vibeke Olson, "Embodying the Saint: Mystical Visions, Maria Lactans and the Miracle of Mary's Milk", *Matter of Faith: An Interdisciplinary Study of Relics and Relic Veneration in the Medieval Period*, ed. James Robinson vd. (UK: The British Museum, 2014), 154, 155.

¹¹¹ Sarah Blick, "Common Ground Reliquaries and the Lower Classes in Late Medieval Europe", *An Interdisciplinary Study of Relics and Relic Veneration in the Medieval Period*, ed. James Robinson vd. (London: The British Museum, 2014), 111.

¹¹² Abigail Susan Limmer, *The Social Functions and Ritual Significance of Jewelry in the Iron Age II Southern Levant* (USA: The University of Arizona, PhD., 2007), 34; Haydar Akın, *Ortaçağ Avrupası'nda Cadılar ve Cadı Avı* (Ankara: Phonenix Yayınevi, 2011), 369.

¹¹³ Webb, *Pilgrims and Pilgrimage*, 125.

¹¹⁴ Abdülkadir İnan, *Hurafeler ve Menşeleri* (Ankara: DİB Yayınları, 1968), 43.

li kadar güçlü olmasa da yine de işlevsel olabileceğine inanılmıştır.¹¹⁵ Kutsal metinler ve tılsımlar aracılığıyla muskaların koruyucu bir güç taşıdığına inanılması gibi üzerindeki dini semboller ve içerdiği kutsal sıvı ve maddelerin ampullalara da aynı gücü vereceği düşünülmüştür.

Muskalar gibi ampullaların da nazara veya kötü ruhlara karşı boyna ve kalbin üzerine takılarak tılsım görevi görmesi beklenmiştir.¹¹⁶ Muska ve tılsımların genellikle boyun çevresine ya da kalp üzerine takılmasının¹¹⁷ sebebi kutsal kabul edilen nesnenin bireyin bedensel ve ruhsal varlığına sürekli temas etmesini sağlayarak onun koruyucu gücünden maksimum düzeyde faydalanmaktır. Ampullaların tamamen muska amacıyla üretildiğini ve özellikle hac ziyaretlerinde bu amaçla satıldığını ileri süren görüşler de bulunmaktadır. Ampullalar, özellikle 4. ve 5. yüzyıllarda Hristiyan dünyasında, büyüsel muskaların evrimi olarak görülmüş ve belirli azizlere özgü bir tılsım veya kutsal koruma aracı gibi işlev görmüştür.¹¹⁸

Ampullalarda bulunan ikonografik motifler İsa, haç imgeleri, aziz figürleri, kutsal metinler ve içerisindeki kutsal yağ, eve dönüş yolunda ve sonrasında kötülüğü uzaklaştırmaya hizmet etmiştir.¹¹⁹ Haç sembolü, Hristiyan ikonografisinde en güçlü koruyucu (apotropeik) motiflerden biri olarak kabul edilmiştir. Özellikle 4. yüzyıldan itibaren kötü ruhları kovma, hastalıklara karşı koruma sağlama ve manevi gücü artırma kapasitesine sahip olduğuna inanılmıştır. Bu bağlamda, haç sembolü yalnızca bir inanç göstergesi değil, aynı zamanda dünyevi ve metafizik tehditlere karşı aktif bir koruyucu unsur olarak benimsenmiştir. İlginç bir şekilde, haç sembolü yalnızca Hristiyan geleneği ile sınırlı kalmamış, farklı kültürel ve dini bağlamlarda da korunma amacıyla kullanılmıştır. Özellikle İslam coğrafyasında ortaya çıkan bazı büyüsel muskalar ve tılsımlar, haç işaretini içerecek şekilde hazırlanmıştır.¹²⁰ Bu durum, büyüsel sembollerin yalnızca belirli bir dini gelenekle sınırlandırılmayacağını aksine, kültürler arası senkretik bir yapıya sahip olabileceğini göstermektedir.

Bireyle özdeşleşmiş nesneler olarak ampullaların bazen alıcıyla birlikte gömüldüğü örnekler karşımıza çıkmaktadır. Ampullaların doğrudan büyüsel formüller içermemesine rağmen doğaüstü güçlere sahip olduğuna inanılan kutsal sıvı ve maddeler içermesi, onları büyüli koruyucu nesnelerle ben-

¹¹⁵ Blick, "Common Ground Reliquaries", 111.

¹¹⁶ Limmer, *The Social Functions*, 34; Hindley, *Textual Magic*, 54; Borowski - Gerrard, "Constructing Identity", 1086.

¹¹⁷ Seyyid Süleyman el-Hüseynî, *Kenzü'l-Havâs ve Keyfiyet-i Celb ve Teshir*, 3 Cilt (İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1332), 3/154.

¹¹⁸ Bangert S., "Menas ampullae and Saxon Britain: Coptic Objects in a Pagan Landscape", *Minerva* 17/4 (2006), 31.

¹¹⁹ Sandin, "Liturgy", 49.

¹²⁰ Bülent Kısa, *Büyü Notları*, ts., 95,96.

zer bir kategoriye yerleştirmiştir. Bu uygulama ampullaların yalnızca dünyevi yaşamda değil, ölümden sonraki hayatta da koruyucu bir rol üstlenebileceğine dair inancın göstergesidir. Orta Çağ Avrupa'sında ve İslam coğrafyası gibi farklı kültürlerde, kutsal metinler içeren muskaların bireylerle birlikte gömüldüğü örnekler bilinmektedir.¹²¹ Bu tür ritüeller, kutsal nesnelerin bireyin kimliğiyle bütünleştiğini ve ona ruhsal bir koruma sağladığına inanıldığını göstermektedir.

Bununla birlikte, ampullaların işlevi koruyucu bir nesne olarak mekanlarla da ilişkilendirilmiştir. Muskaların koruyucu olarak kapı girişlerine asılması veya belirli alanlara yerleştirilmesi gibi ampullaların içi boşaltıldıktan sonra evlerde, ahırlarda veya diğer yaşam alanlarında duvarlara çivilendiği örnekler mevcuttur.¹²² Ampullaların ve muskaların kullanım biçimleri, bu objelerin zamanla büyüsel anlamlar kazanmasına neden olmuştur.

Ampullaların (özellikle gümüşten yapılan) 15. ve 16. yüzyıllarda ekili tarlalara verimliliği artırmak amacıyla kasıtlı olarak atıldığı ve içeriğinin tarlalara dökülmesi için, Yunan ve Roma geleneklerinde de büyüsel levhalara yapıldığı gibi,¹²³ kıvrılarak ya da ısırılarak hasar verildiği örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Büyünün icrası da madeni paraların ve hacı rozetlerinin bükülmesi ve ampullaların kıvrılması gibi sıklıkla nesnelerin değiştirilmesini veya kasıtlı olarak bozulmasını içerir. Ampullaların kıvrılarak atılması parşömen veya kurşun üzerine yazılmış tılsımların katlanmasına benzetilebilir. Burada kıvrma eylemiyle ritüelin gizliliğini koruyarak ve ampullanın büyüünü içinde tutarak büyüünün etkinliğini artırma amaçlanmıştır. Hacı şişelerinin katlanması ve atılması, aynı zamanda, hasta kişi iyileştikten sonra ateşe atılan muskalar gibi büyü-tıbbi muskaların kasıtlı olarak yok edilmesiyle de karşılaştırılabilir. Öyle ki muskaların işlevi bittikten sonra çoğunlukla büyücü tarafından muskanın yok edilmesi istenir.¹²⁴ Muskanın yok edilmesi, onun bireye özgü olduğunu ve başka biri tarafından tekrar kullanılamayacağını garanti altına almak için yapılan bilinçli bir uygulama iken katlama veya bozma eylemi de büyüünün icrasının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Benzer bir kıvrma veya katlama uygulaması Hristiyan geleneklerinde azizlerin türbelerinde kaydedilen mucizeler arasında karşımıza çıkmaktadır. Bazı türbelerde inananlar hastalarını iyileştirmek amacıyla el-

¹²¹ Borowski - Gerrard, "Constructing Identity", 1086.

¹²² Blick, "Common Ground Reliquaries", 112.

¹²³ Daniel Ogden, "Bağlama Büyüleri-Yunan ve Roma Dünyasında Beddua Levhaları ve Voodoo Bebekleri", çev. Çiğdem Dürüşken - Eyüp Çoraklı, *Eski Yunan ve Roma'da Büyü ve Büyücülük*, ed. Bengt Ankarloo - Stuart Clark (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015), 59.

¹²⁴ Azize Uygun, *Seyyid Süleyman el-Hüseynî'nin Kenzü'l-Havâs Kitabındaki Büyü ve Dua Motifleri* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020), 222; el-Hüseynî, *Kenzü'l-Havâs*, 1332, 4/10-11, 16, 147; Akın, *Cadılar ve Cadı Avı*, 155; Seyyid Süleyman el-Hüseynî, *Kenzü'l-Havâs ve Keyfiyet-i Celb ve Teshir*, 2 Cilt (İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1332), 2/34, 206.

lerine aldıkları madeni parayı azizin adıyla bükerek azizi yardıma çağırma- yı hedeflemişlerdir.¹²⁵ Ampullayı atmak için tarlaların seçilmesinde muhtemelen büyüsel işlemlerde mekan kavramının önemli rol oynaması etkili- dir. İslam kültüründe ve birçok farklı gelenekte genellikle yollar, tarlalar, su kaynakları, ıssız ve işlek olmayan yerler, metruk evler, evlerin ocak, banyo ve tuvaletleri, cinlerin veya doğaüstü varlıkların ikamet yerleri olarak görül- müş, buralara girerken korunma amaçlı olarak dualar okunmuştur.¹²⁶ Ben- zer şekilde, Hristiyanlıkta da tarlaların kutsanması amacıyla bölge rahiple- rinin buralara kutsal su serptikleri ve "(...) verimli olun, çoğalın (...)" ifade- lerinin yer aldığı Yaratılış 1:28'deki İncil pasajını okudukları kayıtlarda yer almıştır.¹²⁷ Günümüz halk inançlarında ise muskaların tarlalarda kullanımı, ampullaların atılma amacına benzer bir şekilde tarlaya musallat olan zararlı hayvanları kovmak, zarar vermelerini önlemek ve verimliliği artırmak ama- cıyla temiz kâğıt üzerine özellikle ayetlerden oluşturulan metinler yazarak gömmek ya da bir ağaca asmak şeklindedir.¹²⁸

Ayrıca kurşundan yapılmış ampullaların, şehitlerin mezarları da da- hil olmak üzere farklı kutsal mekanlara yaygın olarak konulduğu örnekler bulunmaktadır.¹²⁹ Özellikle şehit mezarlarına yerleştirilen ampullalar, hem bu kutsal figürlerin manevi gücüyle ilişki kurma hem de onların aracılığıyla ilahi lütuf elde etme inancını yansıtmaktadır. Kurşunun işlenmesinin kolay olması, onu yalnızca ampullaların üretimi için değil, aynı zamanda muska ve tılsım gibi koruyucu objelerin yapımında da önemli bir malzeme haline getirmiştir. Antikçağda da mezarlıklara, terk edilmiş yerlere, tarlalara kur- şun nesneler gömülmüş ve bu yolla ruhlarla ve cinlerle iletişime geçebilme amaçlanmıştır. Genellikle bu metalin büyü gücüyle ilişkiye geçmeye aracı- lık ettiğine inanılmıştır.¹³⁰ Kurşunun büyüsel ve kötülüğü uzaklaştırıcı özel- liklere sahip olduğuna dair inanç, hem Antik Dönem hem de Orta Çağ bo- yunca geniş bir coğrafyada görülmektedir. Örneğin, Greko-Romen dünya- sında büyü tabletlerinin çoğu kurşun levhalar üzerine yazılmış ve bu levha- lar su kaynaklarına, mezarlıklara veya toprağa gömülerek büyüünün etkisi- nin güçlendirilmesi amaçlanmıştır.¹³¹ Benzer şekilde, İslami büyü gelenek- lerinde de kurşunun, özellikle mühürlü tılsımlar ve koruyucu muskalar ya- pımında kullanıldığı bilinmektedir.¹³²

¹²⁵ Gilchrist, "The Materiality of Magic", 132; el-Hüseynî, *Kenzü'l-Havâs*, 1332, 4/162.

¹²⁶ Ernst Zbinden, *İslam'da ve Eski Ortadoğuda Cin ve Ruh İnançları*, çev. Ekrem Sarıkçıoğlu (Samsun: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1994), 7; İdris Çelebi, *Usûlül Bast fî Sirril Evfak vel Havâs*, 2004, 358,530.

¹²⁷ Gilchrist, "The Materiality of Magic", 132.

¹²⁸ el-Hüseynî, *Kenzü'l-Havâs*, 1332, 4/162.

¹²⁹ Beckmann, "New Catholic Encyclopedia", 1/366.

¹³⁰ Akın, *Cadılar ve Cadı Avı*, 76.

¹³¹ Ogden, "Bağlama Büyüleri", 37.

¹³² el-Hüseynî, *Kenzü'l-Havâs*, 1332, 2/53.

Ampulla ile muskanın konuldukları ortak mekanlar arasında mezarlar da bulunmaktadır.¹³³ Bazı muskaların yapılma amacına göre mezarlara gömülmesi gibi, ampullalar da genellikle mezarlara/katakomplara konulmuş olarak karşımıza çıkmaktadır.¹³⁴ Bu durum, her iki nesnenin de yalnızca dünyevi koruma sağlamaya yönelik olmadığı, aynı zamanda mezarlara yerleştirilerek ölüm sonrası yaşamla ilişkilendirilen nesneler olarak da işlev gördüklerine işaret etmektedir. Günümüzdeki büyüsel uygulamalarda olduğu gibi Hristiyanlık öncesi uygulamalarda muskalar, sahip olduklarına inanılan güçler nedeniyle genellikle mezarlara gömülmüştür. Arkeolojik veriler de bu paralelliği desteklemektedir. Örneğin, Aphrodisias'taki mezarlarda dört ampulla keşfedilmiş olup, bunlardan ikisi şehir surlarının batısındaki kentin nekropolündeki mezarlarda, diğerleri ise kuzey Temenos bölgesinde, katedralin doğu ucuna (eskiden Afrodite Tapınağı) bitişik mezarlarda bulunmuştur.¹³⁵ Yine İslam kültüründe belirli ayetlerin yazılı olduğu muskaların mezarlara yerleştirilmesiyle genellikle ya büyü yapılan kişiye zarar verilmesi hatta ölmesi¹³⁶ ya da ölen kişinin ahiret hayatında korunması amaçlanmıştır. Hristiyanlıkta ise kutsal su veya kutsanmış nesnelerin mezar içine konulması, ölen kişinin ilahi lütfâ erişmesine yardımcı olacak bir araç olarak değerlendirilmiştir.

Ampullalardan stratejik savunma amaçları doğrultusunda da faydalanılmış bu maksatla kaleler, kasabalar ve savunma alanlarında koruyucu nesneler olarak kullanılmışlardır. İmparator Justinianus'un adını taşıyan Justiniana Prima şehrinde ve Sardis'in dış duvarlarında bulunan muhafız noktalarında, şehri kötü ruhlardan, düşmanlardan ve felaketlerden korumak amacıyla gömülmüş ampullalar keşfedilmiştir.¹³⁷ Benzer şekilde, muskalar da mekanın metafizik düzeyde korunması sağlanmak amacıyla tarih boyunca kötücül varlıkların, kötü ruhların ve düşmanların içeri girmesini ve saldırmalarını engellemek için evlerin eşiklerine gömülmüştür.¹³⁸ Bu bağlamda, ampullaların ve muskaların savunma yapılarına dahil edilmesi fiziksel mekanların da ruhani ve büyüsel koruma altına alınması gerektiği inancının bir yansımasıdır. Arkeolojik bulgular da ampullaların savaşta kullanımının yaygın olduğunu göstermektedir. Bunun en dikkat çekici örneklerinden biri, Roma İmparatoru Konstantin'in (306-337) altın bir haç, İsa Mesih'in mucizevi kanına sa-

¹³³ el-Hüseynî, *Kenzü'l-Havâs*, 1332, 2/53; Akın, *Cadılar ve Cadı Avı*, 76.

¹³⁴ Beckmann, "New Catholic Encyclopedia", 1/366.

¹³⁵ Anderson, "An Archaeology of Late", 86.

¹³⁶ Azize Uygun, *Seyyid Süleyman el-Hüseynî'nin Kenzü'l-Havas Kitabındaki Büyü ve Dua Motifleri* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020), 231.

¹³⁷ Anderson, "An Archaeology of Late", 88.

¹³⁸ Zbinden, *İslamda ve Eski Ortadoğuda*, 48; Uygun, *Seyyid Süleyman el-Hüseynî'nin*, 344; el-Hüseynî, *Kenzü'l-Havâs*, 1332, 4/53.

hip bir ampulla, şehit Aziz George'un kalıntıları ve Vaftizci Yahya'nın kafatasının bir parçasıyla savaşa girdiğine dair anlatılardır.¹³⁹ Bu anlatılar, kutsal nesnelerin yalnızca dini törenlerde değil, aynı zamanda savaş sırasında da manevi bir güç ve zafer garantisi olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Konstantin'in bu nesneleri savaş alanına taşıması, ampullaların ve diğer kutsal objelerin sadece pasif koruyucu nesneler olmadığını, aynı zamanda askeri başarı ve ilahi destek sağlama amacıyla aktif olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu uygulamalar, farklı kültürlerde benzer şekillerde gözlemlenmiştir. Örneğin, İslam dünyasında surların ve şehir kapılarının altına dualarla hazırlanmış muskaların yerleştirilmesi yaygın bir uygulama olup,¹⁴⁰ bu muskaların düşman saldırılarını engellediğine inanılmıştır.

SONUÇ

Bu çalışma, Hristiyan hacı ampullalarının dini, kültürel ve toplumsal işlevlerini çok yönlü bir perspektifle ele alarak, bu nesnelerin Orta Çağ Hristiyanlığı bağlamında taşıdığı önemi ortaya koymaya çalışmıştır. Hacı ampullalarının fiziksel özelliklerinden başlayarak, kutsal sınırları taşıma işlevlerinden azizlere ve kutsal mekanlara bağlılığı ifade etme rollerine kadar geniş bir kullanım yelpazesi sundukları görülmüştür. Ampullalar, yalnızca bir hatıra objesi olmanın ötesine geçmiş, kutsal mekânların lütuflarını taşıyan, şifa ve koruma amaçlı muska/amulet özellikleriyle halkın manevi dünyasında merkezi bir yer edinmiştir. Her iki nesne de insanların hem fiziksel hem de manevi zararlardan korunmak veya hastalıkları iyileştirmek amacıyla başvurduğu kutsal araçlar olarak öne çıkmıştır.

Ampullalar, üzerlerindeki ikonografik motifler, yazıtlar ve kutsal sınırlar aracılığıyla kötü ruhları uzaklaştıran ve mucizevi iyileşme sağlayan nesneler olarak Hristiyan hacıların inanç dünyasında derin sembolik bir anlam kazanmıştır. Hem bireysel hem toplu dini pratikleri şekillendiren bu objeler, hac deneyiminin fiziksel bir uzantısı olarak kutsallığın gündelik hayata entegre edilmesini sağlamıştır. Ayrıca, ampullaların üretim ve ticareti, yalnızca dini değil, aynı zamanda ekonomik bir boyuta da işaret etmektedir. Hristiyan hacı ampullaları, inanç, koruma ve kutsallığı bir araya getiren simgeler olarak Orta Çağ dini pratiğinin ayrılmaz bir parçası olmuştur.

¹³⁹ Klein, "Sacred Things", 59.

¹⁴⁰ Cengiz Çakmak, "Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinde Tılsımlar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 21 (2023), 83.

Kaynakça

- Akın, Haydar. *Ortaçağ Avrupası'nda Cadılar ve Cadı Avı*. Ankara: Phonenix Yayınevi, 2011.
- Anderson, William. "An Archaeology of Late Antique Pilgrim Flasks". *Anatolian Studies* 54 (2004), 79-93.
- Arad, Lily. "The Holy Land Ampulla of Sant Pere de Casserres - A Liturgical and Art-Historical Interpretation". *Miscellania Liturgica Catalana* 1 (2007), 59-86.
- Ariantzi, Despoina vd. *Für Seelenheil und Lebensglück* 1. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2018. <https://doi.org/10.11588/PROPYLAEUM.495>
- Aydın, Ayşe. "Aziz Konon Tasvirli Bir Menas Ampullası". *Adalya* 18 (Haziran 2015), 285-302.
- Aydın, Ayşe. "İzmir Arkeoloji Müzesi ile Tarih ve Sanat Müzesi'nde Bulunan Ampullalar". *OLBA* 23 (2015), 475-514.
- Aydın, Ayşe. *Lahit Formundaki Rölikerler*. Antalya: İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2011.
- Aydın, Ayşe. "Marmaris Müzesi'ndeki Ampullalar". *OLBA*. ed. Serra Durugönül vd. Mersin: Kaam Yayınları, 2013.
- Bagnoli, Martina. "Dressing the Relics, Some Thoughts on the Custom of Relic Wrapping in Medieval Christianity". *Matter of Faith: An Interdisciplinary Study of Relics and Relic Veneration in the Medieval Period*. ed. James Robinson vd. London: The British Museum, 2014.
- Barag, Dan. "Glass Pilgrim Vessels From Jerusalem: Part 1". *Journal of Glass Studies* 12 (1970), 35-63.
- Beckmann, M. A. "New Catholic Encyclopedia". *Ampullae*. ed. Berard L. Marthaler. C. 1. Washington, D.C.: For The Catholic University of America Press, 2003.
- Beckmann, M. A. "New Catholic Encyclopedia". *Ampullae*. ed. Berard L. Marthaler. C. 1. Washington, D.C.: For The Catholic University of America Press, 2003.
- Blick, Sarah. "Common Ground Reliquaries and the Lower Classes in Late Medieval Europe". *An Interdisciplinary Study of Relics and Relic Veneration in the Medieval Period*. ed. James Robinson vd. London: The British Museum, 2014.
- Boertjes, Katja. "The Reconquered Jerusalem Represented Tradition and Renewal on Pilgrimage Ampullae from the Crusader Period". *The Imagined and Real*

- Jerusalem in Art and Architecture*. ed. Jeroen Goudeau vd. Leiden: Brill, 2015.
- Bonser, Wilfrid. "The Cult of Relics in the Middle Ages". *Folklore* 73/4 (Winter 1962), 234-256.
- Borowski, Tomasz - Gerrard, Christopher. "Constructing Identity in the Middle Ages". *Speculum* 92/4 (Ekim 2017), 1056-1100.
- Brazinski, Paul A. - Fryxell, Allegra R. P. "The Smell of Relics: Authenticating Sainly Bones and the Role of Scent in the Sensory Experience of Medieval Christian Veneration". *Papers from the Institute of Archaeology* 23(1)/11 (2013), 1-15.
- Chaucer, Geoffrey. *The Canterbury Tales*. UK: Viking, 2009.
- Chiovaro, F. "Relics". *New Catholic Encyclopedia*. C. 12. Washington D.C.: McGraw-Hill, 1967.
- Classen, Constance. *The Deepest Sense, A Cultural History of Touch*. USA: University of Illinois Press, United States of America., 2012.
- Clive Foss. "Pilgrimage in Medieval Asia Minor". *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), 129-151.
- Cromwell, Jennifer. "Camel, O Camel, Come and Fetch and Carry': on Two Camels". *Petrie Museum of Egyptian Archaeology*. ed. Alice Stevenson. UK: UCL Press, 2015.
- Cunningham, Lawrence S. *A Brief History of Saints*. UK: Blackwell Publishing, 2005.
- Çakmak, Cengiz. "Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinde Tılsımlar". *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 21 (2023), 61-85.
- Çelebi, İdris. *Usûlül Bast fî Sirril Evfak vel Havâs*, 2004.
- Çiftçi, Halit Ahmet. *Levant'ın Kutsal Kişileri ve Mekanları*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023.
- Davidson, Linda Kay - Gitlitz, David. "Pilgrimage From the Ganges to Graceland An Encyclopedia". *Canterbury (Kent, England)*. Santa Barbara, California: ABC Clio, 2002.
- Doğer, Lale - Borstlap, Ceylan. *Bizans Özel Sayısı*. "Rölikler Kültünde Şifanın Tatlı Kokusu Üzerine: Parfümlü Yağ Kandilleri, Kutsal myron ve Myroblût Azizler". *Art-Sanat* 20 (2023), 85-120.
- E., Gingras, George. *Egeria: Diary of a Pilgrimage*. ed. Johannes Quasten - Walter J. Burghardt. New York : Newman Press, 1970. <http://archive.org/details/egeriadiaryofpil0038unse>

- Ekelund, Robert B. - Hebert, Jr Robert F. *Sacred Trust: The Medieval Church as an Economic Firm*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Elsner, Jaś - Ian Rutherford (ed.). *Pilgrimage in Graeco-Roman & Early Christian Antiquity: Seeing the Gods*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2005.
- Evans, Suzanne. "The Scent of a Martyr". *Numen* 49/2 (2002), 193-211.
- Frank, Georgia. *The Memory of the Eyes, Pilgrims to Living Saints in Christian Late Antiquity*. Berkeley Los Angeles, London: University of California Press, 2000.
- Freeman, Charles. *Holy Bones, Holy Dust, How Relics Shaped the History of Medieval Europe*. USA: Yale University Press, 2012.
- Geary, Patrick. *Living with the Dead in the Middle Ages*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1994.
- Geisbusch, Jan Winfried. *Awkward Objects: Relics, the Making of Religious Meaning, and the Limits of Control in the Information Age*. London: University College London, PhD., 2008.
- Gilchrist, Roberta. "The Materiality of Magic: The Ritual Lives of People and Things". *Sacred Heritage: Monastic Archaeology, Identities, Beliefs*. 110-144. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Hayes, John W. *The Athenian Agora, Roman Pottery: Fine-Ware Imports*. New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens Princeton, 2008.
- Hazinedar Coşkun, Tümay. "Bizans'ta Eulogia Olgusuna Manisa Müzesi Pişmiş Toprak Ampullalarıyla Bir Bakış". *Sanat Tarihi Yıllığı / Journal of Art History* 0/0 (30 Mayıs 2025), 0-0. <https://doi.org/10.26650/sty.2025.1620135>
- Hindley, Katherine Storm. *Textual Magic: Charms and Written Amulets in Medieval England*. Chicago and London: University of Chicago Press, 2023.
- Holtermann, Bart. *Pilgrimages in Images Early Sixteenth-Century Views of the Holy Land with Pilgrims' Portraits as Part of the Commemoration of the Jerusalem Pilgrimage in Germany*. UK: University of York, 2013.
- Hüseyinî, Seyyid Süleyman el-. *Kenzü'l-Havâs ve Keyfiyet-i Celb ve Teshir, 1 Cilt*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1332.
- Hüseyinî, Seyyid Süleyman el-. *Kenzü'l-Havâs ve Keyfiyet-i Celb ve Teshir, 2 Cilt*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1332.
- Hüseyinî, Seyyid Süleyman el-. *Kenzü'l-Havâs ve Keyfiyet-i Celb ve Teshir, 3 Cilt*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1332.
- Hüseyinî, Seyyid Süleyman el-. *Kenzü'l-Havâs ve Keyfiyet-i Celb ve Teshir, 4 Cilt*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1332.

- İnalçık, Halil. "Selim I". *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition). ed. C.E. Bosworth vd. 9/117-118. Leiden: Brill, 1997.
- İnan, Abdülkadir. *Hurafeler ve Menşeleri*. Ankara: DİB Yayınları, 1968.
- J. Crabtree, Pam. *Medieval Archaeology an Encyclopedia*. New York and London: New York University Garland Publishing, Inc., 2001.
- Kısa, Bülent. *Büyük Notları*, ts.
- Klein, Holger A. "Sacred Things and Holy Bodies: Collecting Relics from Late Antiquity to the Early Renaissance". *Treasures of Heaven: Saints, Relics, and Devotion in Medieval Europe*. ed. Martina Bagnoli vd. 55-69. New Haven and London: Yale University Press, 2011.
- Koroğlu, Gülgün. "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Gün Işığına Çıkarılan Aziz Menas Tasvirli Hacı Şişesi". *Seleucia* 1 (2011), 67-89.
- Limmer, Abigail Susan. *The Social Functions and Ritual Significance of Jewelry in the Iron Age II Southern Levant*. USA: The University of Arizona, PhD., 2007.
- Malaty, Fr. Tadros Yacoub. *Dictionary of Church Terms*. Alexandria Egypt: St. George's Coptic Orthodox Church Sporting, 1992.
- Mcshane, E. D. "Marmoutier, Abbey of". *An Encyclopedia of Religion*. ed. Vergilius Ferm. New York: New York the Philosophical Library, ts.
- Metin, Hüseyin. "An Ampulla of Saint Menas from Dara (Anastasiopolis)". *Art-Sanat* 0/23 (31 Ocak 2025), 64-78. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2025.23.0004>
- Nilson, Ben. *Cathedral Shrines of Medieval England*. USA: The Boydell Press, 1998.
- Oefelein, Cornelia. "The Signs-and Bells-of Mass Pilgrimage". *Presenting the Past Central Issues in Medieval and Early Modern Studies Across the Disciplines*. ed. Nancy van Deusen - Leonard Michael Koff. Leiden-Boston: Brill, 2012.
- Ogden, Daniel. "Bağlama Büyüleri-Yunan ve Roma Dünyasında Beddua Levhaları ve Voodoo Bebekleri". çev. Çiğdem Dürüşken - Eyüp Çoraklı. *Eski Yunan ve Roma'da Büyü ve Büyücülük*. ed. Bengt Ankarloo - Stuart Clark. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015.
- Olson, Vibeke. "Embodying the Saint: Mystical Visions, Maria Lactans and the Miracle of Mary's Milk". *Matter of Faith: An Interdisciplinary Study of Relics and Relic Veneration in the Medieval Period*. ed. James Robinson vd. UK: The British Museum, 2014.
- "The Routledge Encyclopedia of Ancient Mediterranean Religions". *Pilgrimage*. ed. Eric Orlin. New York and London: Routledge, 2016.
- Oswald, Julia. *Themed Issue: Interiority and Alterity*. "The Reliquary Triptych, the

- Arms of Christ, and the Visual Language of the Relic Thesaurus ca. 1160". *Hortulus Journal* 14/1 (2017).
- Rahmani, L. Y. "Two Early Christian Ampullae". *Israel Exploration Journal* 16/1 (1966), 71-74.
- Riordan, Timothy B. "To Excite the Devotion of the Catholics": The Use and Meaning of Catholic Religious Medals in the Colonial Period". *Historical Archaeology* 49/4 (2015), 71-86.
- Ritter, Max. *Zwischen Glaube und Geld: zur Ökonomie des byzantinischen Pilgerwesens (4.-12. Jh.)*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanistischen Zentralmuseums, 2019. <https://doi.org/10.11588/propylaeum.654>
- S., Bangert. "Menas ampullae and Saxon Britain: Coptic Objects in a Pagan Landscape". *Minerva* 17/4 (2006).
- Sandin, Karl. "Liturgy, Pilgrimage, and Devotion in Byzantine Objects". *Bulletin of the Detroit Institute of Arts* 67/4 (1993), 46-56.
- Scott, Robert A. *Miracle Cures, Saints, Pilgrimage, and the Healing Powers of Belief*. Berkeley Los Angeles London: University of California Press, 2010.
- Sezgin, Yusuf vd. *İzmir Arkeoloji Müzesi Ticari Amphoraları*. İstanbul: Ege Yayınları, 2022.
- Smith, Julia M. H. "Portable Christianity: Relics in the Medieval West (c.700-1200)". *Proceedings of the British Academy* 181 (2010).
- Smith, Julia M. H. "Relics An Evolving Tradition in Latin Christianity". *Saints and Sacred Matter The Cult of Relics in Byzantium and Beyond*. ed. Cynthia Hahn - Holger A. Klein. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University, 2015.
- Şimşek, Celal - Duman, Bahadır. "Laodikeia'da Bulunan Ampullalar". *OLBA* 15 (2007), 73-102.
- Şimşek, Celal - Duman, Bahadır. "Lykos Laodikeiası'ndan Bir Grup Yerel Üretim Kandil". *OLBA*. ed. Serra Durugönül vd. Mersin: Kaam Yayınları, 2013.
- Talbot, Alice-Mary. "Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts". *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002), 153-173.
- Thuno, Erik vd. "Reliquaries and the Cult of Relics in Late Antiquity". *The Routledge Handbook of Early Christian Art*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2018.
- Tosun, Murat. "Mardin Müzesi'nden İki Pişmiş Toprak Ampulla". *Humanitas* 10/19 (2022), 297-317.
- Uygun, Azize. *Hristiyanlıkta Kutsal Nesneler (Relikler)*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020.

- Uygun, Azize. *Seyyid Süleyman el-Hüseynî'nin Kenzü'l-Havas Kitabındaki Büyü ve Dua Motifleri*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020.
- Ünal, Serap - Karataş, Kübra. "Pisidia Antiokheia'da Geç Antik Dönem Dükkanları'nda Ele Geçen Pişmiş Toprak Kaplar Üzerine Değerlendirme". *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 259-277. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1495289>
- Vikan, Gary. *Byzantine Pilgrimage Art*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2010.
- Vikan, Gary. "Two Byzantine Amuletic Armbands and the Group to Which They Belong". *The Journal of the Walters Art Gallery* 49/50 (1992 1991), 33-51.
- Webb, Diana. *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*. London and New York: I.B.Tauris, 2001.
- Weitzmann, Kurt. *The Late Roman World*. "The Late Roman World". *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series* 35/2 (Autumn 1977), 2-96.
- Woodward, Kenneth L. *Making Saints*. USA: A Touchstone Book, 1990.
- Zbinden, Ernst. *İslam'da ve Eski Ortadoğuda Cin ve Ruh İnançları*. çev. Ekrem Sarıçioğlu. Samsun: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1994.
- The Met. "Ampulla". Erişim 27 Kasım 2024. <https://www.metmuseum.org/search-results?q=ampulla>
- The British Museum. "Collection". Erişim 27 Kasım 2024. <https://www.britishmuseum.org/collection/search?keyword=ampulla>
- Louvre. "Collections". Erişim 27 Kasım 2024. <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010280955>